

**TÜRKMENISTANYŇ BILIM MINISTRRLIGI
TÜRKMEN POLITEHNIKI INSTITUTY**

A.Salakow

NEBIT WE GAZ PUDAGYNYŇ YKDYSADYÝETI

Aşgabat 2010ý.

I. Giriş

Hormatly Prezidentimiziň ýolbaşçylygynda Türkmenistany dünýäniň ösen ýurtlarynyň derejesine ýetirmekde nebit we gaz pudagynyň ykdysadyýetiniň orny örän wajypdyr.

Türkmenistanyň ykdysadyýetinde ulgamlaryň özgertmeleri durmuşa geçirmegiň esasy serişdesi hökmünde maýa goýum syýasaty durýar. Onuň esasy wezipesi maýa goýum işini ýurduň ykdysadyýetiniň pudaklaryň düzümini üýtgedip gurmakdan ybaratdyr.

Türkmenistanyň ykdysadyýetini özgertmäge we bazar gatnaşyklary düzümini döretmäge gönükdirilen maýa goýum işjeňligi nebit we gaz toplumynda durnykly ösüşi üpjün edýär.

Nebit gaz senagatyny ösdürmegiň maýa goýumlar syýasatynda daşary ýurt maýadarlaryny çekmek öňe sürülýän esasy ugur bolup durýar.

Türkmenistanyň nebit gaz toplumyny ösdürmegiň ýörelgesinde göz önünde tutulýan çäreler täze geljegi uly meýdançalary hem-de nebit we gaz ýataklaryny ýüze çykarmaga, olaryň agtarylmagyny çaltlandyrmaga, işläp taýýarlamaga we işe girizmäge mümkinçilik berer.

Türkmenistanda gelejekde Hazar deňziniň türkmen bölegindäki nebit-gaz gorlarynyň ägirt uly möçberlerini özleşdirmek, bu maksatlar üçin uly mukdarda maýa goýumlaryny goýmak bilen, daşary ýurt kompaniýalary bilen bilelikde dünýä ulünlerine laýyk gelýän tehnologiýalary, täze tehnikalary çekmeklik göz önünde tutulýar. Şeýle hem ýurdumyzyň gury ýer çäklerinde ýerleşen “Akatlawuk-Keýmir”, “Garabil-Gurrukbil”, Günorta Ýolöten, Garajaowlak ýataklar toplumyny, Amyderýanyň sag kenarynda we merkezi Türkmenistanda ýerleşýän nebit gazly meýdançalary senagat taýdan giňden özleşdirmek işlerini uly depgin bilen dowam etdirýär.

Şunuň bilen birlikde Günbatar Türkmenistanda Balkan welaýatynda, Goturdepe, Barsagelmez, Akpatlawuk, Keýmir, Gündogar Çeleken, Gögerendag, Körpeje, Nebitlije, Şatut ýaly meýdançalaryň nebit-gaz çykaryş önümçilik kuwwatlylygy döwrebap enjamlar bilen enjamlaşdyrylmagyň hasabyna artdyrylar we nebit gaz çykarmagyň kämil usullary ornaşdyrylar. Köp ýyllardan bäri ulanylyp gelinýän Goturdepe, Barsagelmez, Gumdag, Nebitdag, Gamyşlyja nebit ýataklarynda nebitiň çykarylşynyň möçberlerini saklap galmak, ony ýokarlandyrmagyň tilsimat usullaryny giňden ulanmak, guýulary düýpli abatlamak, nebit çykarmagyň gazlift usulyny giňden ornaşdyrmak, nebit ýataklarynyň önüm beriş kuwwatlygyny ýokarlandyrmak maksady bilen, basyş arkaly suw göýbermek we önü çykarmagyň beýleki mehanizimleşdirilen usullarynyň hem-de gatnaklaryň nebit berijiligini ýokarladyrmagyň täze görnüşlerini ornaşdyrmagyň hasabyna üpjün etmek göz önünde tutulýar.

Nebit-gaz pudagyna göýberilen düýpli maýa goýumlary ykdysady taýdan bähbitli ugurlara gönükdürmekde, nebit-gazly meýdançalary senagat taýdan özleşdirmekde, nebit-gazy çykarmakda dolandyryş işlerini kämilleşdirmek, ýerine ýetirilýän işleriň hilini ýokarlandyrmak we umumy pudak boýunça girdejiligi,

ykdysady ösüşleriň depginini ösdürmek öňde goýlan wezipeleriň esasy bolup durýar. Bu maksatlarda önümiň özüne düşýän gymmatyny azaltmak, zähmetiň guralşyny kämilleşdirmek, sarp edilýän çykdajylaryň möçberini tygşytlamak we ähli düşewüntigi gazanmak esasy borçlaryň biridir. Geljekde nebit-gaz senagatynda ykdysady işiň ýola goýluşyny, dolandyrylyşyny kämilledirmek, önümçiligiň netijeligini gazanmakda onuň hemmetaraplaýyn täsirini ýokarlandyrmak pudagyň önünde duran uly wezipeleriň biridir.

Nebit-gaz sektoryna (pudagyna) degişli kärhanalary iki taýdan täzeden üpjün etmek, geologiýa-gözleg we buraw işleriniň gerimini giňeltmek maksadyna gönükdirilýän maýa goýumlary pudagyň çig--mal binýadyny pugtalandyrmaga mümkinçilik berdi. Bu günki gün ýurdumyzda, gury ýerde hem deňizde nebite we gaza baý strukturalaryň müňden gowragy ýüze çykaryldy. Ýataklaryň 150-den gowragy açylyp, 50-si ulanylýar.

Hormatly Prezidentimiz uglewodorod serişdelerini özleşdirmek, umuman, döwletiň ykdysady taýdan rowaçlyk gazanmagynyň özboluşly kepillendirijisi bolup durýan ýangyç-energetika toplumyny ösdürmek boýunça işleriň maksatnamasyna düzedişleri girizmegiň möhümdigini, halkara auditiniň geçirilmeginiň şu ugurlardaky möhüm ähmiýetli ädime öwrüljekdigini nygtady.

Birinji tapgyrda Günorta Ýolöten-Osman nebit-gaz ýatagynda halkara auditini geçirmek göz önünde tutulýar. Bu ýatak soňky onýyllyklarda türkmen geologlarynyň haýran galdyryjy açyşlarynyň biri bolup durýar. Deslapky maglumatlara görä, nebitiň we gazyň ýyganan bu uly zolagyň umumy meýdany 1800 inedördül kilometra barabardyr. Türkmenistanyň Prezidenti ýakyn wagtda Ýolöteniň guýularynda çykaryjylyk ‘mawy ýangyjyň’ akymyna simwoliki ýagdaýda badalga berdi. Ýatagyň gatlaklarynda nebit hem bar, ol birnäçe ýyl mundan ozal senagat taýdan özleşdirilip uglerody, şonuň netijesinde Seýdiniň NGIZ-y üçin uglewodorot çig malynyň goşmaça çeşmesi döredi.

Hormatly Prezidentimiziň ýangyjy dünýä bazarlaryna ibermek bilen bagly meselelere gezek gelende, nebit-gaz ulgamynda giň halkara hyzmatdaşlygy ulag we energetika boýunça integrasiýa birikdirip, turbalaryň köpugurly infrastrukturasynyň döredilmegini öňe sürýär. 2007-nji ýylyň baharynda Türkmenbaşy şäherinde ýokary derejede geçirilen türkmen-rus-gazak duşuşygynda Hazaryň ýakasy bilen çekilen gaz geçiriji ulgamyň geçirijilik ukybyny artdyrmak baradaky ideýa öňe sürüldi. Hut şu ýerde Hazarýaka gaz geçirijisini gurmak barada Gazagystanyň, Russiýanyň we Türkmenistanyň Prezidentleriniň bilelikdäki jarnamasyna gol çekdiler.

Türkmenistan-Hytaý gaz geçirijisiniň gurluşygy hem halkara energetika hyzmatdaşlagyny ösdürmekde uly ädime eýe boldy.

Türkmenistan ýangyç serişdeleriniň ägirt uly gorlaryna eýe bolmak bilen, şol baýlyklaryndan paýhasly peýdalanmak üçin ähli zatlary edýär. Çünki, halkyň abadançylygynyň we geljekki rowaçlygynyň mümkinçilikleri hut şu baýlyklar bilen baglydyr. Döwlet ýangyç-energetika toplumynyň kuwwatyny artdyrmak

bilen, dünýäniň öndebaryjy kompaniýalaryny hyzmatdaşlyk etmäge çekýär. Şonda ýurduň pozisiýasy üýtgeşsiz bolmagynda galýar hem-de deňhukukly, özara peýdaly we uzak möhletleýin hyzmatdaşlyga esaslanýar. Bileleşik görnüşinde hyzmatdaşlyk etmek nebit-gaz pudagyny ösdürmegiň strategiýasyna doly laýyk gelmek bilen, Türkmenistana uly möçberde maýa goýumalaryny çekmäge, olary ilkinji nobatda, nebit-gaz çykarýan we nebit-himiýa kärhanalarynyň çig mal binýadynyň pugtalandyrylmagyny gönükdirmäge mümkinçilik döredip, önde goýlan wezipeleriň ýokary tehnologik derejede we dünýä standartlaryna laýyklykda çözülmegine ýardam berýär.

Türkmenistanda köpýyllyk işjeň hyzmatdaşlyk edýän dünýäniň esasy nebit-gaz kompaniýalary bolan “Barren Rezorsiz Petroleum”, “Dragon Oil”, “Petronas Çarigali” ýaly kompaniýalar bar.

Türkmenistanyň Prezidentiniň ýanyndaky Nebit-gaz serişdelerini peýdalanmak we dolandyrmak baradaky döwlet agentligi bilen Hytaýyň milli nebit-gaz korporasiýasynyň arasynda şertnamalaýyn Bagtyýarlyk meýdançasyny boýunça önümi paýlaşmak baradaky ylalaşyk, şeýle hem tebigy gazy satyn almak-satmak barada “Türkmengaz” döwlet konserni bilen Hytaýyň Milli nebit-gaz korporasiýasynyň arasynda Ylalaşyk baglaşyldy. Bu resminama laýyklykda, Hytaýa 30 ýylyň dowamynda her ýylda tebigy gazyň 30 mlrd kub metri satylar. Munuň özi Amyderýanyň sag kenarynda Türkmenistan-Hytaý gaz geçirijisiniň gözbaş alyp gaýdýan ýerindäki ýangyçly meýdançalary gözlemek, goşmaça gözleg çärelerini geçirmek boýunça ep-esli möçberdäki işleriň ýerine ýetirilmegini talap edýär.

Türkmenistanyň täze energetika strategiýasy diňe çig malyň eksport edilmegi bilen çäklenmeýär. Pudakda ylmy-tehniki progresiň soňky gazananlaryny ulanmak, nebit-gaz pudagyna degişli kärhanalary toplumlaýyn döwrebaplaşdyrmak, gazy we nebiti gaýtadan işleýän täze önümçilikleri gurmak möhüm ähmiýetli işler diýlip hasaplanylýar.

Türkmenistanyň tebigy serişdelerini türkmen halkynyň rowaçlygyna, maddy hal ýagdaýynyň has-da gowulandyrylmagyna, ähli umumy parahatçylygyň progresiň hem-de döredijiligiň bähbidine gönükdirmek döwrüň talaplaryna çuňňur düşünýän hormatly Prezidentimiziň syýasatynyň öňe sürýän esasy ugrydyr.

II. Nebit-gaz pudagynyň ykdysadyýeti dersi barada düşünje.

Hormatly Prezidentimiziň Türkmenistanyň durmuş-ykdysadyýetini ösen döwletleriň derejesine ýetirmek maksatnamasynda, ykdysady ylmy öwrenmeklik wajyp meseleleriň biri bolup durýar.

YKDYSADYYÝET- bu pudaklarda, ulgamlarda, sebitlerde we şular bilen baglanyşykly ýurta amala aşyrylýan ähli işleriň netijesini san (möçber) hem-de nyrh (gymmat) görnüşinde görkezýän we onuň netijesini öwredýän ylymdyr.

Bazar gatnaşyklary şertlerinde ykdysady ylma has uly ähmiýet berilýär. Ykdysady ylmy okamagy başarmak häzirkі zaman hünärmenleri üçin zerurlyga

öwrülýär. Ykdysady ylym diňe bir kärhananyň amal işlerine gözegçiligi göz önünde tutman, eýsem özünde maglumat binýadyny hem jemleýär. Häzirki zaman hünärmenlerine ykdysady hasabatlary bilmegi şu aşakdaky sebäplere görä zerurlyga öwrülýär;

- Ykdysady hasabaty bilen baglanyşykly meselelere ygtyýarlyk, belet bolmak ynam döredýär;
- Möhüm ykdysady meseleleri çözmäge kömek edýär;
- Ykdysady Hasabatynyň düzülişine we ygtybarlygyna güwä geçmäge mümkinçilik berýär.

Nebit-gaz pudagynyň ykdysadyýeti giňişleýin ykdysady ylymdyr. Hasabatynyň dogry ýöredilmegi, ykdysady kanunlaryň dogry peýdalanylmagy nebit-gaz pudagynyň döwlet planlaşdyrmasyňyň özenidir.

Nebit-gaz pudagynyň ykdysadyýeti- önümi öndürmegiň, ony ýerlemegiň, önümiň özüne düşýän gymmatyny hasaplamagynyň, zähmet şertleriniň, esasy serişdeleriň, dolanşyk serişdeleriniň, önümçilik kuwwatlygynyň, iş öndürijiliginiň, işçi güýjüniň, professional kadrlaryň, pudagyň girdeýjisiniň, peýdasynyň, düşewüntliligiň hem-de pudagyň önümçilik-hojalyk işini seljermegiň netijesinde pudagyň rejeli işlemegini öwredýän ylymdyr.

Ykdysadyýet-statistika, buhgalteriýa hasabaty, maliýe we beýleki ykdysady ylymlar, şeýle hem geologiki gözlegleri we barlaglary, nebit we gaz skwažniýalary burawlamaklyk, nebit-gaz çykaryş tehnikaşy hem-de tehnologiýasy we nebiti, gazy gaýtadan işlemeklik tehnologiýasy bilen aýrylmaz baglanyşyklydyr.

Nebit, gaz pudagynyň ykdysadyýetini öwrenmeklik, önümçiligiň endigan ösmekligine, çig mal, zähmet, maliýe serişdeleriniň şeýle hem beýleki görkezijileriň gowulanmagyna ýardam berýär.

Nebit we gaz pudagynda ykdysadyýet pudagyň anyk ösüşini, ykdysady kanunlaryň berjaý edilşini açyk aýdyň öwredýär.

Ykdysadyýet - önümçilik kärhanasynyň, edaralaryň, guramalaryň we ähli jemgyýetçilik pudaklarynyň hakyky ýüzüni görkezýän aýnadyr.

III. Ykdysadyýetiň döwlet kadalaşdyrylyşy.

Ýurt Garaşyzylygymyzy alan ilkinji günlerimizden başlap esasy meseleleriň biri Türkmenistan döwletimiziň ykdysady binýadyny kämilleşdirmek, sazlaşdyrmak we ony berkitmek bolup durýardy. Bu bolsa ykdysadyýeti döwlet derejesinde kadalaşdyrmagy talap edýärdi.

Ykdysadyýetiň döwlet kadalaşdyrylyşy bilen bagly çözgütler - bular ulgamlar, pudaklar, sebitler, şeýle hem ýurduň durmuşyndaky ýagdaýlar, hadyslar we durmuş-ykdysady ýagdaýlary bilen bagly şertleridir, olary birbada çözüp bolmaýar ýa-da uzak gelejekde çözüp bolýr, şu meseleleriň aradan aýrylmagy üçin ykdysadyýetiň kadaly işlemegi we durnuklylygy saklanylmagy örän möhümdir.

Ykdysadyýetiň döwlet kadalaşdyrylyşynyň esasy amala aşyrmaly maksatlary – şulardan;

- Ykdysady toplumlary jemlemekden,

- Hojalygyň ulgamlaryn, pudaklaryň we sebitleýin gurluşyny toplamakdan,
- Maýanyň toplanymagynyň şertlerini düzgünleşdirmekden,
- Iş bilen üpjünçiligi gurnamakdan,
- Pul dolanşygyny kämilleşdirmekden,
- Töleg balansyny(deňeçerligini) kadalaşdyrmakdan,
- Nyrhlary sazlaşdyrmakdan.
- YBTKI (ylmy taglymatlary işläp taýýarlamak we ornaşdyrmak maksadyna eýe bolan ylmy-barlag we tejribe-konstruktorçylyk işleri);
- Iş beriji bilen işi ýerine ýetirijiniň arasyndaky gatnaşyklary, şeýle hem durmuş üpjünçiligini goşmak bilen durmuş gatnaşyklaryny düzgünleşdirmekden,
- Işgär düzümini taýýarlamak we gaýtadan täýýarlamakdan,
- Daşky gurşawyň şertlerini gowulandyrmakdan,
- Daşary ykdysady gatnaşyklary kadalaşdyrmakdan ybaratdyr.

Mälim bolşy ýaly, sanalyp geçilen maksatlar diýseň dürli häsiýetlere eýedirler. Olar hojalyk toplumyny, ýurduň möçberinde maýanyň toplanlyşyny, aýry-aýry pudaklary, toplumlary, hat-da subýektleriň arasyndaky gatnaşyklary-bäsleşigiň şertlerini, kärdeşler arkalaşygynyň we telekeçiler birleşiginiň arasyndaky, döwletiň kadalaşdyryş guramalarynyň arasyndaky gatnaşyklary gurşap alýarlar.

Döwletiň syýasatynyň manysy kynçylyklaryň we pese düşmeleriň wagtynda harytlara we hyzmatlara, maýa goýumlaryna we iş bilen üpjünçilige islegi höweslendirmekden ybaratdyr. Munuň üçin hususy maýa goşmaça maliýe ýeňillikleri berilýär, döwlet çykdaýlary we maýa goýumlary artdyrylýar. Ýurduň ykdysadyýetiniň uzak wagtylaýyn we depginli ýokary galýan şertlerinde howuply hadysalaryň ýüze çykmagy mümkin- ätiýaçlyk harytlaryň gereginden artyk sarp edilmegi, importyň ösmegi we töleg balabsynyň ýaramazlaşmagy, teklipl edilýän işji güýjine islegiň artmagy mümkin, ine şu ýerden hem esaslandyrmasyz aýlyk haklarynyň we nyrhlaryň ösmegi ýüze çykýar. Şunyň ýaly ýagdaýda ýkdysadyýetiň döwlet kadalaşdyrylyşynyň wezipesi islegiň, maýa goýumynyň we önümçiliginiň artyşyny bökdemekden, saklamakdan, mümkinçilik boýunça harytlaryň gaýtadan öndürilmegini we maýalaryň gaýtadan toplanmagyny kemeltmekden, şeýlelik bilen, gelejekde önümçiligiň, maýa goýumlarynyň we iş bilen üpjünçiligiň mümkin bolan pese gaçýşynyň çuňlugyny we dowamlylygyny azaltmakdan ybaratdyr.

Pudaklaýyn we territorial gurluş babatda ykdysadyýetiň döwlet kadalaşdyrylyşy hem maliýe höweslendirmeleriniň we döwlet maýa goýumlarynyň kömegi bilen amala aşyrylýar, ol aýry-aýry pudaklary we sebitleri ýeňilleşdirilen şertler bilen üpjün edýär. Käbir halatlarda uzaga çeken kynçylykly ýagdaýda bolan pudaklara we territorial birliklere goldaw berilýär; beýleki ýagdaýlarda – täze pudaklaryň we önümçiligiň görnüşleriniň ösdürilmegi höweslendirilýär – olar pudaklaryň içinde, pudaklaryň arasynda we tutuşlygyna bütin halk hojalygynda öňde baryjy gurluş üýtgetmelerine getirip biljek ylmy-tehniki ösüşi ýöredijilerdir,

olar pudagyň netijeliliginiň we bäsdeşlige ukyplylygynyň ýokarlanmagyna getirip bilerler. Şol bir wagtyň özünde önümçiligiň gereginden artyk jemlenmegini duruzmak boýunça çäreler hem kabul edilip bilinear.

Maýanyň toplanylyşy ykdysadyýetiň döwlet kadalaşdyrylyşynyň möhüm obýekti bolup durýar. Önümçilik, girdejini eýelemek we maýalasdyrmak mydama bazar ykdysadyýetinde hajalyk işiniň esasy maksady bolup hyzmat edýär, şonuň üçin maýa toplamagy höweslendirmegiň döwlet ykdysady syýasaty ilkinji nobatda hajalyk subýektleriniň ykdysady bähbitlerine laýyk gelýär. Şol bir wagtyň özünde maýa toplamagyň döwlet kadalaşdyrylyşy ykdysadyýetiň döwlet kadalaşdyrylyşynyň beýleki obýektlerine hem kömek bermek bilen hyzmat edýär. Dürli wagtda ähli maýa goýujylara ýa-da pudaklar we tarritoriýalar boýunça olaryň aýry-aýry toparlaryna goşmaça höweslendirmeleri we mümkinçilikleri döredip kadalaşdyryjy organlar ykdysady toplumyna we gurluşyna täsir edýärler.

Iş bilen üpjünçiligi kadalaşdyrmak – bu işçi güýjine islegiň we teklibiň arasyndaky gatnaşygy, bazar ykdysadyýetiniň kadaly nukdaý nazaryny saklamakdyr. Bu gatnaşyk hünärli we tertipdüzgünli işgärlere ykdysadyýetiň islegini kanahatlandyrmalydyr, olaryň aýlyk haklary olar üçin zähmete ýeterlikli höwes bolup hyzmat etmelidir. Emma isleg bilen teklibiň arasyndaky gatnaşyk aýlyk hakynyň gereginden artyk artmagyna getirmeli däldir, munuň özi milli bäsdeşlik ukybyna ýaramaz täsir edip biler. Iş bilen üpjünçiligiň islenilmeýän geregiçe pese düşmegi işsizligiň sanynyň artmagyna, sarp edililik isleginiň peselmegine, salgytlaryň gelmeginiň azalmagyna, kömek pullary boýunça çykdaýlaryň artmagyna, iň esasy bolsa, howuply durmuş netijelerine getirip biler.

Döwlet kadalaşdyryş gurmalarynyň üns merkezinde dueýan obýektleriň biri bolup pul dolanşygy durýar. Pul dolanşygyny kadalaşdyrmagyň esasy ugry ykdysadyýet üçin howr döredýän inflýasiýa garşy göreşe gönükdürilendir. Pul dolanşygynyň kadalaşdyrylmagy beýleki obýektlere hem – maýa toplamagyň şertlerine, nyrhlara, durmuş gatnaşyklaryna täsirli kömegini ýetirýär.

Töleg balansynyň ýagdaýy ýurduň ykdysady sagdynlygynyň obýektiw görkezijisi bolup durýar. Bazar hojalykly ähli ýurtlarda döwlet eksporta we importa, maýanyň hereketine, milli walýutanyň hümmetiniň ýokarlanmagyna we peselmegine, söwda – şertnamalaýyn syýasatyna we halkara ykdysady ýakynlaşmasyna gatnaşmagyna täsir etmek ýoly bilen töleg balansynyň çalt we ugurly kadalaşdyrylmagyny amala aşyrýr.

Kadalaşdyrmagyň ýene-de bir möhüm obýektleriniň biri bolup nyrhlar durýar. Nyrlaryň depgini we gurluşy ykdysadyýetiň ýagdaýyny beýan edýär. Şol bir wagtyň özünde nyrlaryň özi hojalyk gurluşyna, maýa goýum şertlerine, milli walýutanyň durnuklylygyna, durmuş ýagdaýyna güýçli täsir edýär.

Ykdysadyýetiň döwlet kadalaşdyrylyşynyň obýektleri özleriniň çözüýän wezipeleriniň derejesine baglylykda tapawutlanýarlar. Bular şu aşakdaky köpbaşgançakly derejelerdir; firmanyň, sebitiň, pudaklaryň derejesi; ykdysadyýetiň ulgamlary (senagat, oba hojalygy, hyzmatlar); tutuşlygyna hojalyk (hojalyk toplumu, pul dolanşygy, YBTKI, nyrhlar); global (durmuş gatnaşyklary,

ekologiýa); millilik astynda (daşary ýurtlar bilen ykdysady-syýasy gatnaşyklar, ýakynlaşmalaryň barşy).

Ykdysady we durmuş durnuklylygy we ýurduň içindäki hereket edýän gurluşy pugtalandyrmak, üýtgäp durýan şertlere ony uýgunlaşdyrmak ykdysadyýetiň döwlet kadalaşdyrylyşynyň baş maksady bolup durýar. Şu baş maksatdan anyk maksatlaryň kömegi bilen diýilip atlandyrylyşy ýaly agajy ýaýraýar, olary amala aşyrmazdan baş maksada ýetip bolmaz. Bu anyk maksatlar ykdysadyýetiň döwlet kadalaşdyrylyşynyň obýekleri bilen aýrylmaz baglanyşyklydyr. Ykdysady toplumyň deňleşdirilmeginiň maksady obýekte, has dogrusy ykdysady topluma, töweregi gurşap alýan sredanyň gowulandyrylmagy–töweregi gurşap alýan sreda gönükdirilendir we ş.m. Görnüşi ýaly, maksatlar, birinjiden, ähmiýeti we göwrümi boýunça bir meňzeş dälirler, ikinjiden, olar biri-biri bilen jebis özara baglanyşyklydyr. Köplenç diňe bir maksat beýleki maksatlardan daşary goýulyp bilinmez hem-de gazanylyp bilinmez. Mysal üçin, maýa toplamagyň amatly şertlerini döretmezden, ykdysadyýetiň pudaklaýyn gurluşyny kämilleşdirmazden, pul dolanşygynyň durnuklylygyny gazanmazdan YBTKI-ni höweslendirmegi göz önüne getirmek mümkin dälir. Sanalyp geçilen maksatlar kem-käsleýin biri-birini ýapýarlar, olaryň biri wagytlaýyn has möhüm bolup biler we özüne beýlekileri anyk hojalyk we durmuş ýagdaýlara, ykdysadyýetiň döwlet kadalaşdyrylyşynyň bu ýagdaýlary duýmagynyň derejesine we wagtyň şu böleginde dölet guramalarynyň belläp ileri tutulýan maksatlarynyň ulgamyna baglylykda tabyn edip biler. Ýokarda agzalyp geçilen maksatlaryň islendik biri beýleki maksadyň gazanylmagyna hyzmat, ýardam ýa-da päsgelçilik edip biler.

Ykdysadyýetiň döwlet kadalaşdyrylyşynyň serişdeleri administratiw we ykdysady serişdelere bölünýärler.

Administratiw serişdeler goşmaça maddy höweslendirmäni döretmek ýa-da maliýe ýitgisiniň howpy bilen baglanyşykly dälir. Olar döwlet häkimiýetiniň güýjine daýanýarlar we özünde gadagan etme, rugsat berme we mejbur etme çärelerini jemleýär.

Bazar ykdysadyýeti ösen ýurtlarda administratiw serişdeleri kadalaşdyrmak o diýen uly möçberlerde peýdalanylmaýar. Olaryň hereketiniň gerimi esasan töwerekdäki gurşawyň goragy we ilatyň durmuş taýdan pes goragly gatlagy üçin durmuş şertlerini döretmek bilen çäkleýär. Emma kynçylykly, ýiti ýagdaýlarda olaryň orny güýçli artýar. Geçiş döwründe bir ykdysady gurluşdan beýleki ykdysady gurluşa geçilýän wagtynda hem administratiw serişdeleriniň orny artýar, emma olaryň peýdalanylyşy ykdysady serişdeler bilen utgaşdyrylýar we köplenç halatda ilatyň durmuş derejesini pugtalandyrylmaga gönükdirilýär.

Ykdysady serişdeleriň döwlet kadalaşdyrylyşy pul-karz we býujet syýasatynyň serişdelerine bölünýärler.

Ykdysadyýetiň döwlet kadalaşdyrylyşynyň özbaşdak toplumlaýyn guraly bolup (şol bir wagtyda hem obýekti bolup) ykdysadyýetiň döwlet ulgamy durýar. Ykdysadyýetiň döwlet kadalaşdyrylyşynyň ýokary görnüşi – bu köp sanly

maksatlary we ykdysadyýetiň döwlet kadalaşdyrylyşynyň ähli toplumlaýyn gurallaryny gurşap alýan döwlet ykdysadyýetini maksatnamalaşdyrmakdyr.

Esasy ykdysady serişdeler – bular:

- 1) Hasaplylyk möçberini kadalaşdyrmak (Merkezi bank tarapyndan diskont syýasaty);
- 2) Minimal ätiýaçlyklaryň möçberleriniň bellenilmegi we üýtgemegi, olary ýurduň maliýe instutlary Merkezi bankda saklanmaga borçlydyrlar;
- 3) döwlet edaralarynyň gymmat kagyzlaryň bazarlaryndaky amallary, olar döwlet borçnamalarynyň emissiýalary, olar bilen söwda we üzülişmek ýaly amallardyr.

Gös-göni döwlet hojalyk kadalaşdyrylyşy býujet syýasatynyň serişdeleri bilen amala aşyrylýar. Döwlet býujeti – bu döwlet çykdaýylaryň we girdejileriň çeşmeleriniň olary maliýe taýdan ýapmak üçin ýyllyk meýilnamasydyr. Býujetiň taslamasy her ýyl ýurduň kanun çykaryjy organy-parlamenti tarapyndan ara alnyp maslahatlaşylýar we kabul edilýär, hem-de ol Kanunyň statusyna eýedir. Maliýe ýylynyň tamamlanmagy bilen ýerine ýetiriji häkimiýetiň ygtyýarly wekilleri geçen ýylda Kabul edilen býujet hakyndaky kanuna laýyklykda girdejileri jemlemek hem-de çykdaýylary amala aşyrmak boýunça özleriniň işi hakynda hasabat berýärler.

Döwlet býujetiniň çykdaýylary syýasy, durmuş we hojalyk kadalaşdyrylyşynyň wezipelerini ýerine ýetirýär.

Býujet çykdaýylarynda birinji orny durmuş maddalary eýeleýär: ýörite kömek pullary, bilim, saglygy goraýyş we beýlekiler. Hut şunda býujet syýasatynyň esasy maksady ýüze çykýar, özi hem ähli döwlet ykdysady syýasatynyň umumy- durnuklylygy, pugtalanmagy we hereket edýän durmuş-ykdysady gurluşynyň üýtgeýän şertlerinde esasy maksady hökmünde ýüze çykýar. Bu çykdaýylar bazar häsiýetiniň gutulgysyz mahsuslygyna durmuş toparlarynyň deňleşdirilmegine ýardam bermäge hyzmat etmelidir.

Býujet kadalaşdyrylyşynyň anyk maksatlaryna içerki döwlet bergileri boýunça çykdaýylar (mysal üçin, berginiň bölegini möhletinden öň üzmek), hususy we döwlet kärhanalaryna, oba hojalygyna karzlara we kömek pullaryna, infrastrukturanyň desgalary döretmäge we kämilleşdirmäge, harby gurluşyga çykdaýylaryň möçberleri hyzmat edýär. Bu çykdaýylaryň möçberleri islegiň we maýa goýumlaryň ululygynyň gerimine düýpli täsir edýär.

Býujetden maliýeleşdirilýän eksporta berilýän karzlar, eksporty höweslendirýär we uzak möhletleýin jähdde töleg balansyny (deňeçerligini) gowulandyrýar, ýurduň ykdysadyýeti üçin täze daşary ýurt bazarlaryny açýar, milli walýutanyň pugtalandyrylmagyna, daşary ýurtdan zerur harytlaryň içerki bazara iberilmeginiň üpjünçiligine ýardam edýär. Bu býujet çykdaýylarynyň syýasatynyň daşary ykdysady jähdidir.

Býujet çykdaýylaryň kömegi bilen ykdysadyýetiň döwlet kadalaşdyrylyşynyň täsirliligi, birinjiden, sarp edilýän pullaryň degişli möçberlerine, ikinjiden, bu çykdaýylaryň gurluşyna, üçünjiden, sarp edilýän serişdeleriň her bir birliginiň netijeli peýdalanylyşyna baglydyr.

Döwlet çykdaýylaryny ýapmak üçin maliýe serişdelerişdelerini jemlemegiň esasy guraly bolup salgyrlar durýar. Olar hem hojalygy ýöredijileriň işine täsir etmek üçin giňden peýdalanylýar. Bu salgytlaryň başlangyç ornydyr. Ýöne salgytlaryň esasy orny kadalaşdyrylýandyr. Salgytlaryň kömegi bilen döwlet kadalaşdyrylyşy aýgytly derejede salgyt ulgamynyň seçilip alnysyna, şeýle hem salgyt ýeňillikleriniň görnüşlerine we möçberlerine baglydyr.

Ykdysadyýetiň döwlet kadalaşdyrylyşynda salgytlar iki orna eýedirler: bir tarapdan, bu döwlet çykdaýylaryny maliýeleşdirmegiň esasy çeşmesidir, beýleki tarapdan, bu kadalaşdyrmagyň guralydyr. Döwlet býujet guramalarynyň wezipesi – diňe bir serişdeleriň gowuşmagynyň ol ýa-da beýleki çeşmelerine salgyt salmakdan ybarat bolman, eýsem edara görnüşli we fiziki taraplaryň hojalygy alyp barylaryna ýiti sazlanýan täsir ediş mahanizmini döretmekden ybaratdyr. Munuň üçin wagtlaýyn ýa-da selektiw berilýän salgyt ýeňillikleri, salgytlaryň töleginiň möhletiniň uzaldylmagy peýdalanylýar. Salgytlaryň kömegi bilen amala aşyrylýan ykdysadyýetiň döwlet kadalaşdyrylyşynyň serişdeleri ýurduň durmuş jähtdäki harajatlarynyň esasy bolup durýar.

Ykdysadyýetiň döwlet kadalaşdyrylyşynda maýa goýumlar belli bir derejede ykdysadyýetiň döwlet dolandyryşynda möhüm orny eýeleýär. Ol şol bir wagtyň özünde önümçilik hojalygyna täsir edýän desga we gural bolup durýar.

Bazar hojalygynyň şertlerinde ulgamlaryň hereket etmegi, olar öz işlerinde hususy firmalaryň ýörelgelerinden birneme tapawutlanýan ýörelgelere esaslanyp, umumy döwlet ykdysady wezipeleri çözmek, önümçilik hojalygynyň girdejilerini ýokarlandyrmak üçin döwlet ulgamyny peýdalanylýarlar.

Döwlet ulgamy ykdysadyýetiň döwlet kadalaşdyrylyşynyň serişdesi hökmünde işjeň ulanylýar. Sebäbi konýunkturanyň, pese düşmegiň we kynçylygyň ýaramazlaşan şertlerinde, haçanda hususy maýa goýumlarynyň kemelen ýagdaýynda döwlet ulgamynda maýa goýumlary, döp bolşy ýaly artýar. Şeýlelik bilen hökümet guramalary önümçiligiň pese gaçmagyna we işsizligiň artmagyna garşy hereket etmäge çalyşýarlar. Döwlet ulgamy döwlet gurluş syýasatynda möhüm orny eýeleýärler. Döwlet täze desgalary gurýar ýa-da hususy maýanyň ýeterlik bolmaýan ýerlerindäki pudaklaryň ýa-da sebitleriň iş ulgamlaryndaky köne desgalary giňeldýär we täzeden abadanlaşdyrýar. Şeýle hem döwlet ulgamy YBTKI-de, kadrlary taýýarlamakda we gaýtadan taýýarlamakda möhüm orny eýeleýär. Tutuşlygyna döwlet ulgamy hususy maýanyň ýeterlik bolmadyk ýerlerinde hususy hojalyga goşmaça kömek beriji bolup hyzmat edýär. Netijede döwlet ulgamy, ykdysadyýetiň döwlet kadalaşdyrylyşy tutuşlygyna halk hojalygynyň netijeligiň ýokarlanmagyna hyzmat edýär we jemi içerki önümi gaýtadan paýlamagyň gurallarynyň biri bolup durýar.

Hormatly Prezidentimiziň başda durmagynda ykdysadyýetiň döwlet kadalaşdyrylyşy özünde maýalary durnukly jemlemek bilen halk hojalygynyň ösmeginde özüniň ygtybarly miwesini eçilýär.

IV. Nebit-gaz senagatynyň kärhanalaryny toplumlara, ýöriteleşdirilen, material-tehniki üpjünçilik we garyşyk ugurlara bölmekligiň ykdysady netijeliligi.

Nebit we gaz senagatynyň önümçiligini toplumlara bölmek – bu kärhanalaryň öndürjilik kuwwatlyklaryna baglylykda kiçi kuwwatly kärhanalary iri kuwwatly kärhanalaryň derejesine ýetirmek üçin toparlara bölmek diýmekdir.

Biziň häzirki döwrümizde Hormatly Prezidentimiziň ýolbaşçylygynda nebit-gaz pudaklaryny ösdürmekde uly işler amala aşyrylýar. Bu bolsa ýurdumyzyň durmuş-ykdysady ýagdaýyny ösdürmäge uly itergi berýär. Iri kärhanalar toplumyny artdyrmakda ylmyň gazananlaryny özleşdirmek wajyp meseleleriň biri bolup durýar. Nebit-gaz pudagynyň ösüş gurşawynda wajyp meseleleriň biri, ol hem zähmet öndürjiligini ýokarlandyrmak bolup durýar. Bu bolsa nebit-gaz gorlarynyň köp bolan ojaklarynda giňden ýaýbaňlandyrylmagydyr.

Önümçilik pudaklaryny toplumlara jemlemekde şu aşakdaky alamatlar arkaly häsiýetlendirilip toparlara bölünýär, ýagny önderýän önümiň mukdary, işgär düzümi hem-de önümçilik esasy serişdeler. Önümçilik kärhanalaryny toplumlara bölüp, olary iri kärhanalaryň derejesine ýetirmegiň ykdysady ähmiýeti, ol hem;

1. Kärhananyň kuwwatynyň ösmegi bilen kömekçi önümçilik çykadjylar azalýar.
2. Önümçiligiň önüminiň artmagy esasynda önümiň özüne düşýän gymmaty aşaklanýar. Şunuň bilen baglylykda pudagyň peýda gazanjy artýar.
3. Zähmetkeş toparyň iş orunlaryny kämilleşdirýär we berkidýär.

Nebit we gaz senagatynyň kärhanalaryny toplumlara bölmegiň çäklendirmesi bolýar, olar nebiti çykarmak boýunça kärhanalarda ýylda 0.5 mln.tonna çenli, 0,5-den 1-e çenli, 1-den 2,5-a çenli, 2,5-dan 5-e çenli, 5-den 7,5-a çenli, 7,5-dan 10-a çenli we 10 mln. tonnadan ýokary bolanlar. Gaz çykarmak kärhanalarynda bolsa ol görkeziji ýylda 1 mlrd. kub metre çenli, 1-den 2,5-a çenli, 2,5-dan 5-e çenli, 5-den 7,5-a çenli, 7,5-dan 10-a çenli, 10-dan 15-e çenli, 15-den 20-ä çenli we 20 mlrd. kub metrden ýokary bolanlar. Şu öndürjilik kuwwatly çäklendirmeler arkaly kärhanalary toplumlara bölüp iş öndürjiligi kesgitlenilýär. Bu bolsa ýokarda belleýşimiz ýaly kiçi kuwwarly kärhanalary ösdürmek boýunça meseleri yzygiderli çözmekde wajyp oruna eýedir.

Nebit we gaz senagatynyň kärhanalaryny ýöriteleşdirilen ugurlara bölmek – bu jemgiýetçilik zähmetiniň bölünşiginiň bir görnüşi bolup durýar, ýagny nebit we gaz senagatynyň önümçiliginiň köpugurlulygy bilen baglylykda önümçilik kuwwatlylyklaryna laýyklykda ýöriteleşdirilen bir-näçe kärhanalara bölünýär. Mysal üçin; geologiýa agtaryş, skwažnalary burawlamak, nebiti çykarmak, gazy çykarmak, nebiti-gazy gaýtadan işlemek we ş.m.başga bir ugur bilen işleýän kärhanalar degişlidir. Munuň ykdysady netijeliligi, ol hem herbir ýöriteleşdirilen kärhanalaryň alyp barýan işiniň öndürjiligi, öndürýän önüminiň hiliniň ýokarlanmagy we düşewüntililigiň artmagy bilen baglanyşyklydygyny düşündürmek bolar.

Biziň häzirkizaman halk köpçüliginiň köpelmegi bilen senagat pudaklarynda öndürilýän önüme isleg artýar, ol hem önümçiligi giňeldip, öndürilýän önümiň mukdaryny köpeltmegi talap edýär. Önümçiligiň giňeldilmegi, öndürilýän önümiň artmagy, ýöriteleşdirilen kärhanalaryň köpelmegine getirýär. Ýöriteleşdirilen önümçilik kärhanalaryň köpelmegi bilen ýurdumyzyň ykdysady binýady berkeýär we ykdysady netijelilik artýar. Ýöriteleşdirilen önümçilik kärhanalarynyň döredilmeginiň ýene-de bir esasy maksady, ol hem halk köpçüliginiň islegini öz wagtynda we ýokary hilli ýerine ýetirmek bolup durýar.

Nebit we gaz senagaty pudagynyň kärhanalarynyň material-tehniki üpjünçilik ugurlary- bu kärhanalar ýöriteleşdirilen önümçilik bilen berk baglanyşykly, sazlaşykly işleýär, ol ýöriteleşdirilen herbir kärhanalaryň öz ugurlary boýunça önümçilik gurallary, materiallary, enjamlary we ş.m. önümçiligiň tehnologiýa tilsimatlaryny bökdençsiz işletmek üçin gerek bolan agregatlar bilen üpjün edýär.

Bu hem ýöriteleşdirilen kärhanalaryň ugruna degişli bolup diňe önümçilige gerek bolan üpjünçilik işleri bilen meşgul bolýar. Onuň esasy ykdysady netijeliligi, ol hem üpjünçilik boýunça önümçiligiň wagtyny tygşytlamakdan ybaratdyr. Önümçilige gerek bolan her-bir detallary öz wagtynda, bökdençsiz ýetirmek bolup durýar.

Bu kärhananyň borjy we wezipesi önümçilik bilen bagly kärhanalaryň islegini, talaplaryny öwrenip doly we dogry, talaba laýyk berjaý etmekden ybaratdyr.

Biziň ýurdumyzda Hormatly Prezidentimiziň taýsyz tagallasy bilen önümçilik pudaklaryny, hususanda nebit we gaz toplumyny agregat we tehniki-materiallar bilen üpjün etmek ylmyň gazananlary bilen baglanyşykly amala aşyrylýar. Şol bir wagtda önümçiligiň bökdençsiz işlemegi we önümçiligiň mätäçlik çekmezligi üçin ätiýaçlyk gollary döredilýär. Bu bolsa nebit-gaz toplumynyň ykdysady binýadyny berkitmäge uly itergi berýär.

Nebit we gaz senagatynyň garyşyk işleri alyp barýan kärhanalaryny- bu önümçiligiň dürli görnüşlerini özünde jeleýän kärhanalardyr, ýagny geologiýa, buraw, nebiti, gazy çykarmak, önümiň käbir görnüşlerini gaýtadan işlemek we ş.m. beýleki işleri özbaşdak ýerine ýetirýär. Munuň esasy ykdysady netijeliligi, ol hem kiçi göwrümlü nebit we gaz ýataklaryny özleşdirmek bolup durýar. Munda işler köpugurly alynyp barylýar. Bu kärhanalaryň düzüminde ýokarda belleýşimiz ýaly dürli bölümler hereket edýär. Olar öz wezipelerini we borçlaryny ýöriteleşdirilen kärhanalar bilen utgaşdyryp alyp barýar. Bu kärhanalarda hem ylmyň gazananlarynyň ýokary tehnologiýasy we tilsimatlary ulanylýar.

Nebit we gaz toplumynyň düzümini, işini kämilleşdirmek Hormatly Prezidentimiziň başda durmagynda üns merkezinde saklanylýar. Ol hem biziň ýurdumyzda nebit we gaz ýataklarynyň ägirt köp gollarynyň bardygynyň alamatydyr. Ondan gelýän girdejiler biziň halkymyzyň eşretli durmuşyny berkitmäge, ykdysady-durmuş meseleri çözmäge, Milli ykdysadyýetimizi ösdürmäge giň gerim berýär. Bu bolsa Türkmenistanyň Hormatly Prezidenti tarapyndan geçirilýän düzümläýin özgertmeleriň ugry, ykdysadyýeti ilatyň hal-ýagdaýynyň has ýokary derejesine gaýtadan nazarlandyrmak üçin şertleriň

döredilmegine, Türkmenistanyň paýhasly we yzygiderli ykdysady syýasat esasynda ilatyň ýaşayyş derejesiniň ýokary standartlaryny üpjün edýän, ykdysady taýdan depginli ösýän döwlete öwrülmeğine ýardam edýär.

V. Nebit-gaz pudagyny planlaşdyrmagyň esaslary we onuň görkezijileri.

Planlaşykly işlemek-belli bir derejede maksatly işlemek diýmekdir.

Eýeçiliginiň görnüşine garamazdan önümçilik kärhanalaryň, edaralaryň, guramalaryň planlaşykly işlemegi wajyp meseleleriň biridir.

Biziň Garaşsyz, Baky Bitarap Türkmenistan döwletimizde Milli ykdysadyýetimizi ösdürmekde, şunuň bilen baglylykda halkymyzyň hal-ýagdaýyny has-da gowulandyrmakda maksada laýyk planlaşykly işlemek esasy wezipedir.

Planlaşdyrmak häzirki-üstümizdäki ýyl hem-de gelejekdäki bir we ondan köpýyllyk görnüşlerden ybaratdyr.

Häzirki, üstümizdäki ýyly planlaşdyrmak-aýlyk, çärýeklik hem-de ýyllyk planlaşdyrmakdan ybaratdyr.

Gelejekdäki ýyllary planlaşdyrmak - bir, baş we ondan köp ýyllary planlaşdyrmakdan ybaratdyr.

Pudagyň işini planlaşdyrmak ähli ýagdaýlarda ylmy esasynda öwrenilýär we önümçilik kuwwatlylygyna laýyklykda düzülýär.

Planlar natural-san, möçber görnüşinde (agramda, tonnada, kubda, metrde) hem-de baha-gymmat görnüşde (manatda, daşary yurt walýutalarynda) düzülýär.

Natural-san, möçber görnüşinde esasan öndürilýän önümiň görnüşlerine laýyklykda, öndürilen önüm we ony ýerlemek-satmak planlaşdyrylýar.

Baha-gymmat görnüşde, esasan öndürilen önüm, ony ýerlemek-satmak, önümiň özüne düşýän gymmaty, peýda we düşewintlik gazançlary planlaşdyrylýar.

Bu görkezijiler pudagyň ähli ugurlar boýunça öndürjilikli işleýşini kesgitleýän görkezijilerdir.

Nebit we gaz senagatynda esasy planlaşdyrma toplumlar aşakdakylardan ybarat;

- Geologiýa gözleg işlerini planlaşdyrmak,
- Buraw işlerini planlaşdyrmak,
- Nebit we gaz çykarmagy planlaşdyrmak,
- Nebit we gazy gaýtadan işlemegi planlaşdyrmak,
- Nebit we gazy çig mal görnüşinde ugratmagy-transportirowka etmegi planlaşdyrmak.

Ýurdumyzda halk hojalygynyň islegini kanagatlandyrmakda, durmuş-ykdysady ösüşleri gazanmakda nebit-gaz pudaklarynyň anyk planlaşykly işlemegi wajyp mesele bolup durýar.

Planlaşdyrylan tabşyryklara laýyklykda nebit we gaz senagatynyň her pudaklary öz ösüş ýollaryny kesgitlemek üçin özüleriniň aýry-aýry görnüşleri boýunça içki planlaryny düzýärler, olar esasn:

1. Önümi öndürmek we ýerlemek;

2. Önümçiligiň tehniki we guramaçylyk taýdan ösüşi;
3. Önümçiligiň ykdysady taýdan netijeli ösüşi;
4. Material-tehniki taýdan üpjünçiligi;
5. Düýpli gurluşyklar;
6. Zähmet we zähmete görä hak tölemek;
7. Önümiň özüne düşýän gymmaty;
8. Maliýe plan, ýagny, girdeýjiler we çykdaýjylar, peýda gazanmak we düşewüntlilik.

Pudagyň planlarynyň bu görnüşleri we görkezijileri biri-birleri bilen örän berk baglansykly hem-de biri-birine garaşly.

Pudagyň önümçilik planlary doly düzülip degişlilikde tassyklanyp ylalaşylandan soň berk we yzygiderli gözegçilikde saklanýar. Planlaryň gözegçilik döwri esasy ünsi Döwlet tabşyryklaryny ýerine ýetirýän köp önüm öndürýän pudaklardyr.

Ýokarda agzalan plan görkezijileriniň gözegçilik hasabaty üç görnüşde alynyp barylýar. Olar: tiz ýygnaýan tehniki, statistiki hem-de buhgalteriýa hasabatlary.

Tiz ýygnaýan tehniki hasabat önümiň öndürilýän döwründe ýa-da belli bir işleriň gutarylan döwründe alynýar. Bu bolsa, önümçilik döwründe ýüze çykan näsazlyklary tiz düzetmäge mümkinçilik berýär.

Statistiki hasabat tiz ýygnaýan tehniki hasabatdan tapawutlylykda şol bir wagtyň özünde ykdysadyýetiň kanunçylygyny gözegçilik edýär hem-de seljerme işlerini geçirýär.

Buhgalteriýa hasabaty umumy planlaryň ýerine ýetirilişine ymykly gözegçiligi ýola goýýar hem-de maddy we material gymmatlyklarynyň maksada laýyk peýdalanylyşyny, tygşytly ulanylyşyny hem-de rejeli saklanylyşyny üpjün edýär.

Ýene-de bir esasy gözegçiligiň biri Maliýe gözegçiligidir, ol Türkmenistanyň Maliýe ministirligi tarapyndan amala aşyrylýar. Bu gözegçilik bolsa, pudaklar tarapyndan amala aşyrylýan Döwlet býujetine degişli maliýe serişdeleriniň ýerine ýetirilişi we ulanylyşy, işgärleriň ştat düzüminiň saklanylyşy hem-de Döwlet býujetiniň önündäki borçlarynyň, ýagny Döwlet býujetine tölenýän salgytlaryň we tölegleriň ýrine ýetirilişi.

Maliýe gözegçiligini ýerine ýetirýän guramalara degişli barlaglary geçirmek üçin pudaklar tarapyndan ähli mümkinçilikler döredilmelidir, ýagny talap edilýän degişli iş meýilnamalary we resminamalar berilmelidir.

Pudaklaryň alyp barýan işleriniň ýerine ýetirilişine gözegçilik etmek üçin pudakara içki barlaglar hem-de seljermeler amala aşyrylýar. Bu bolsa önümçilik pudaklarynyň özläriniň üstlerine ýüklenen wezipeleriniň we borçlarynyň öz wagtynda ýerine ýetirilmegine uly ýardam berýär.

Planlaşykly işlemek Biziň Garaşsyz we Baky Bitarap ýurdumyzda Hormatly Prezidentimiziň başda durmagynda halkymyzyň hal-ýagdaýyny gowulandyrmakda, Döwletimizi ykdysady, medeni-durmuş taýdan ösdürmekde esasy näýbaşy görkeziji bolup durýar.

VI. Nebit we gaz pudagynyň esasy serişdesi.

Garaşsyz, baky Bitarap Türkmenistan döwletimizde Milli ykdysadyýetimizi ösdürmek, halkyň hal-ýagdaýyny gowulandyrmak maksady bilen hormatly Prezidentimiziň tagallasy esasynda, döwlet maýa goýumynyň hasabyna beýik-beýik binalar, täze döwrüň talaplaryny üpjün edýän kuwwatly desgalar we halk hojalygyna tabşyrylýar. Bu köpýyllyk binalar we desgalar döwletimiziň halk hojalygynyň pudaklarynyň esasy fonduny emele getirýär we giňeldýär.

Esasy fondyna – serişdesine, bu milli ykdysadyýetimizi ösdürmekde we halkyň hal-ýagdaýyny gowulandyrmakda halk hojalygyna hyzmat edýän köpýyllyk bahalandyrylan binalar, desgalar we gurallar degişlidir. Olar esasan öz görnüşlerine laýyklykda şulardan ybarat;

1. Binalar (ýaşaýyş jaýlary, önümçilik jaýlary, ammarlar, garažlar we ş.m.),
2. Desgalar (nebit gaz skwažniýalary, ýangyç we ätiýaçlyk gorlary saklanýan rezeuarlar, ýollar, köpriler, basseýniler we ş.m.),
3. Geçiriji enjamlar (nebit, gaz, suw, bug turba geçirijiler, elektrik, aragatnaşyk we beýlekiler),
4. Maşynlar we abzallar (generatorlar, göçme elektrostansiýa, bug öndürýän kotýollar, elektrik dwigateller, ölçeg geçiriji we sazlaýjy priborlar, elektron hasaplaýjylar we ş.m.),
5. Transport (ulag) serişdeler, (awto ulaglaryň, traktorlaryň ähli görnüşleri, teplowozlar şeýle hem nebit gaz magistraly we ş.m.)
6. Gurallar (dürli köpýyllyk gurallar turba açarlary, turbaly we ştangaly elewatorlar we ş.m.),
7. Önümçilik inwentarlar (önümçilik işlerini we hyzmatyny ýeňilleşdirýän enjamlary, instrumentleri daşamak we saklamak üçin teležka, merdiwanlar, önümçilik we zähmet howpsuzlygy inwentarlar),
8. Hojalyk inwentarlar (stol, şkaflar, seýflar, ýangyna garşy göreş inwentarlary we ş.m.),
9. Köpýyllyk ösümlikler,
10. Işçi we iýmit mallary.

Esasy serişdeleriň hasabaty we planlaşdyrmasy mukdar hem-de baha görnüşinde alynyp barylýar.

Mukdar görnüşinde alnyp barylýan hasabat esasy serişdeleriň tehniki bölünişigini we önümçilik kuwwatlygyny bilmekligi öwredýär.

Esasy serişdeler hasaba alnanda olaryň geljekde önümçilikde näçe wagt ulanylyp, köýnelme döwrüniň geçendigini görkezýär.

Esasy serişdeleriň bahalandyrylyşy olaryň önümçilige kabul edilip, hasaba girizilen döwründäkisinde alynyp barylýar.

Her bir esasy serişde özüniň önümçilikde ulanyş şertine laýyklykda köýnelme prosesini başdan geçirýär. Köýnelme prosesi esasy serişdeleriň önümçilige girizilen döwrüni hasaba almak bilen önümçilikde ulanyş şertlerine laýyklykda, kanunlaşdyrylan koeffisientler esasynda aýry-aýrylykda hasaplanýar.

Esasy serişdeleriň ulanyş ýyllaryna hem-de şertlerine laýyklykda goşmaça bejergi işleri geçirilýän ýagny, ulanyş möhletine laýyklykda hasabatdan aýrylýanlary bolýar.

1. Nebit we gaz pudagynda goşmaça bejergi işleri geçirilýän esasy serişdeler, olar, binalar, ýagny jaýlar, desgalar, gurallar we enjamlaryň aýry görnüşleri
2. Goşmaça bejergi işleri geçirilmeýänler, olar: ýer üsti we ýer asty turba elektrik, telefon we telegraf, aragatnaşyk geçirijiler we gurallaryň hem-de enjamlaryň aýry-aýry görnüşleri.

Esasy serişdelere – özleriniň önüm öndürilijiligine hem-de düýpli bejergi işleri şertine laýyklykda bölekleyin, orta bölekleyin hem-de düýpli bejergi işleri geçirilýär.

Biziň Garaşsyz, baky Bitarap Türkmenistan döwletimizde häzirki döwürde hormatly Prezidentimiziň taýsyz tagallasy esasynda zähmetde el güýjüni çäklendirmek maksady bilen iň ýokary derejedäki, döwrüň talaplaryna laýyk gelýän desgalar, gurallar, enjamlar gurulýar we nebit-gaz pudagynyň önümçiligine alynyp işe girizilýär. Şuňa laýyklykda nebit we gaz pudagynyň önümçiliginiň 60-70%-ni esasy önümçilik serişdeleri tutýar.

Nebit we gaz pudagynda döwrüň talaplaryna laýyk gelýän önümçilik esasy serişdeleri ýokary derejede gowy hem-de maksada laýyk ulanmaklyk önümiň öndürilijiligini ýokarlandyrýar. Bu bolsa biziň ýurdumyzyň milli ykdysadyýetiniň ösmegine, halkyň hal-ýagdaýynyň mundan beýläkde gowulanmagyna hem-de medeni-durmuş ýagdaýynyň has-da ýokarlanmagyna ýardam edýär.

VII. Nebit we gaz pudagynyň önümçiliginiň esasy fondunyň düýpli gurluşygy we onuň giňeldilmegi.

Garaşsyz, Baky Bitarap Türkmenistan döwletimiziň Milli ykdysadyýeti günsaýyn pajarlap ösýär. Munuň şeýledigini biz diňe bir ykdysady ösüşiň maglumatlaryndan däl, eýsem öz daş-töweregimizde we ýurdumyzyň çäklerinde gurulýan binalardan hem-de desgalaran görýäris. Yzygiderli gurulýan desgalar, önümçilik kuwwatlyklary, durmuş-medeni ähmiýetli binalar ýurdumyzyň ykdysadyýetiniň barha ösýändiginiň we kuwwatlanýandygynyň esasy alamatlarydyr. Gelejekde ýurdumyzyň mundan beýläkde ýokary derejede gullap ösmeginde, senagat pudaklarynyň, şeýle hem nebit we gaz pudagynyň kuwwatlygyny ýokarlandyrmakda önümçiligiň esasy fondlarynyň düýpli gurluşygyny artdyrmaklyk wajyp mesele bolup durýar.

Ýurdumyzyň nebit we gaz pudagynyň kuwwatlygyny artdyrmak üçin esasy fondlar bolan desgalary, binalary gurmak üçin, şeýle hem önümçilik kuwwatly täze enjamlary, gurallary satyn almak üçin maýa goýum toplумы ulanylýar.

Maýa goýum toplумы ykdysadyýetiň ösmeginde gymmat görnüşindäki girdejiniň jemi bolup durýar.

Ýurdumyzda nebit we gaz pudaklaryny ösdürmek, täze önümçilik kuwwatlyklaryny gurmak we işe girizmek üçin goşmaça serişdeler göýberilýär.

Ykdysady ösüşi üpjün etmek üçin bar bolan önümçilik kuwwatlykly esasy fondlary ýokary derejede netijeli peýdalanmak bilen bir hatarda, täze maýa goýumlaryny özleşdirmek hem zerur bolup durýar. Özleşdirilýän maýa goýumlar nebit we gaz pudagynda esasan hem önümçilik kuwwatlyklary artdyrmak üçin esasy fondlaryň düýpli gurluşyklaryna gönükdirilýär. Bu bolsa ýurdumyzyň ykdysadyýetinde serişdeleriň dolanşygynyň netijeli amala aşyrylmagyna ýardam edýär. Ýurdumyzyň maýa goýum toplumynyň hasabyna gurulýan desgalara daşary ýurtly maýadarlary çekmeklik, olary ilkinji nobatda nebit-gaz çykarýan desgalaryny kuwwatlandyrmaga çekmeklik öňde goýlan wezipeleriň ýokary tehnologiýa derejede ösmegine itergi berýär.

Nebit-gaz pudagynda düýpli maýa goýumlaryň hasabyna gurulýan esasy fondlaryň düýpli gurluşygyny gelejekde nebit-gazly meýdançalary senagat taýdan özleşdirmekde, nebit-gazy çykarmakda dolandyryş işlerini kämilleşdirmekde, ýerine ýetirilýän işleriň hilini ýokarlandyrmakda we umumy pudak boýunça girdeýjiligi artdyrmakda ykdysady ösüşiň depginini ösdürmekde düýpli özgerişlikleri amala aşyrýar. Bu maksatlar önümiň özüne düşýän gymmatyny azaltmak, ýokary zähmet önderijiligini gazanmak, zähmetiň guralşyny kämilleşdirmek, sarp edilýän çykdaýjylaryň möçberini tygşytlamak we ähli uçurlarda düşewüntiligi gazanmak esasy borçlaryň biridir. Düýpli gurluşyklaryň amala aşyrylmagy bilen gelejekde nebit-gaz senagatynda ykdysady işiň ýola goýulşyny, dolandyrylyşyny kämilleşdirmek, önümçiligiň netijeligini gazanmakda onuň hemme taraplaýyn täsirini ýokarlandyrmak öňde goýulýan uly wezipeleriň biridir.

Düýpli gurluşyklaryň, oňa gönükdirilýän maýa goýum toplumlarynyň planlaşykly alynyp barylmagy nebit-gaz pudagynyň ösmegine uly ýardam berýär.

Nebit we gaz senagaty pudaklaryň maýa goýum toplumlary esasan nebiti we gazy çykarmaga, olary transportirowka etmäge hem-de nebit we gazy gaýtadan işlemeklik önümçiligine gönükdirilýär.

Nebiti we gazy çykarmaklyk hem-de olary gaýtadan işlemek pudaklaryna gönükdirilýän maýa goýumlar önümçilik we önümçilik däl görnüşlere bölünýär.

Önümçilik görnüşleri – gönüden göni nebiti we gazy çykarmak, ony gaýtadan işlemek hem-de taýýar önümleri transportirowka etmeklige gönükdirilýär.

Önümçilik däl görnüşleri – ýaşaýyş jaýlaryny, jemagat hojalygy desgalaryny gurmaklyga hem-de durmuş we medeni çärelerini geçirmeklige gönükdirilýär.

Nebit-gaz senagatynyň düýpli gurluşygyny planlaşdyrmagyň esasy maksatlary şulardan ybarat:

1. Nebiti we gazy çykarmagyň önümçilik meýilnamasyny yzygiderli artdyrmak üçin önümçilik kuwwatlygyny ýokarlandyrmak,
2. Önderilen önümleri bökdençsiz ýerlemek, olary transportirowka etmek
3. Nebit we gaz senagatynda garyşyk kärhanalaryny köpeltmek we ösdürmek,
4. Ylymyň we tehnikaýyň gazananlaryny ýokary derejede özleşdirmek.

Nebit we gaz senagatynyň düýpli gurluşyklaryny planlaşdyrmagyň, esasy serişdeleri ornaşdyrmagyň usullary we tertipleri birmeňzeşdir.

Maýa goýum toplumynyň möçberi her bir gurulýan desgalar üçin, geçirilýän gurluşyklar üçin zähmet, material we maliýe serişdeleri bilen doly üpjün edilýär.

Düýpli gurluşyklar planlaşdyrylanda şu esasy görkezijiler göz önünde tutulýar:

1. Önümçilik we önümçilik däl kuwwatlyklarynyň işe girizilmeli wagty.
2. Edilmeli işler hem-de gurulmaly desgalar üçin umumy maýa goýum toplumynyň möçberi (manat hasabynda)

Düýpli gurluşyklary geçirmek hem-de desgalary gurmak üçin planlar düzülende her bir iş, her bir desga üçin jikme-jik titul sanawy düzülýär. Jikme-jik sanaw gurluşyk döwrüniň bütin dowamyna düzülýär we gymmat (manat) görnüşinde harajatlaryň hasaby görkezilýär. Maýa goýumyň plany, titul jikme-jik sanaw, harajatlaryň (smeta) hasaby esasy resminamalar bolup, şolar esasynda gurulýan desgalar, gurluşyklar berk gözegçilikde saklanýar we bank tarapyndan maliýeleşdirilýär.

Maýa goýum toplumlary netijeli hem-de maksada laýyk, öndürijilikli ulanylmaga degişlidir. Onuň üçin hasabatlary we hasaplamalary doly we dogry düzülmeli hem-de şoňa laýyklykda işleri yzygiderli alyp barmaly.

VIII. Nebit we gaz pudagynyň dolanşyk serişdeleri we material-tehniki üpjünçilik.

Biziň Garaşsyz, Baky Bitarap döwletimiziň ähli pudaklarynda önümçiligiň kadaly işlemegi üçin esasy serişdeler bilen deň derejede baglylykda dolanşyk serişdeler hem bolýar.

Dolanşyk serişdelere bahalandyrylyşyna garamazdan bir ýyldan az wagt önümçilige hyzmat edýän maddy gymmatlyklar girýär.

Olar: çig mal serişdeleri, önümçilikde öndürilýän we taýýar önümler, ýangyç, ekektroenergiýa, maliýe serişdeleri we beýleki maddy gymmatlyklar.

Dolanşyk serişdeler önümçiligiň yzygiderli, bökdençsiz hem-de netijeli işlerine zähmet guraly hökmünde hyzmat edýär. Önümi öndürmekden, ony ýerlemekden we satmakdan gelyän maliýe serişdeleriniň hasabyna alynan täze harytlar, abzallar, çig mal serişdeleri we beýlekiler önümçiligiň yzygiderli, bökdençsiz, sazlaşykly işlemegini üpjün edýär. Dolanşyk serişdeleri özleriniň bellenen maksatlaryna laýyklykda üç topara bölünýär, olar:

1. Önümçilik üçin niýetlenen ätiýaçlyk serişdeler.
2. Önümçilikde ulanyşdaky serişdeler.
3. Önümçilik gursawynyň dolanşygyna hyzmat edýän serişdeler.

1. Önümçilik üçin niýetlenen ätiýaçlyk serişdelere – ammarlarda saklanýan material gymmatlyklar, olar, çig mal, esasy materiallar,

kömekçi materiallar, ýangyç, gaplar (tara), ätiýaçlyk şaýlary, pes bahaly, basym ulanyşdan galýan zatlar, önümçilik we ýymit harytlary.

- Çig mala degişli önümler, esasan hem nebiti gaýtadan işleýän önümçilikde nebit önümi bolup durýar. Ol pudakda dolanşyk serişdeleriniň 11-12%-ni tutýar.
- Esasy materiallara degişli, nebit we gaz guýularyny berkidiji sement palçyk-laý, nebit wyşkalarynyň desgalary üçin ähli gurluşyk materiallary, ýokary aktiwli garyjylar, mehaniki-bejergi işleri üçin materiallar, esasy materiallar nebit-gaz önümçiliginiň 25%-ni tutýar.
- Kömekçi materiallara degişli, taýýar önümiň gurşawyna girmeyän ähli zatlar, olar, himiki serişdeler, katalizatorlar, reaktiwler, ýaglaýjy, süpüriji we partlaýjy materiallar.

Kömekçi materiallar dolanşyk serişdelerinde skwažniýalaryň buraw işlerinde 8-15%-i, nebiti çykarmak we ony gaýtadan işlemek önümçiliginde 16-25% töwerek ornyny tutýar.

- Ýangyç, köp görnüşli kömekçi material bolup, halk hojalygynyň ähli pudaklarynda ulanylýandygy sebäpli dolanşyk serişdesiniň esasy toparlaryna girmek bilen nebit we gaz pudagynyň önümçiliginiň 1-7 %-ni tutýar.
- Gaplar (halta, ýaşık, gutylar we beýleki önümçilige degişli enjamlary gaplap saklanýan serişdeler), bu material gymmatlyklara nebit-gaz pudagynyň önümçiliginiň dolanşyk serişdesinde ujypsyz orny bolmak bilen, ol dolanşyk serişdesiniň 1,5%-ne çenlisini tutýar.
- Ätiýaçlyk şaýlary, bu önümçilikde ulanylýan gurallaryň, awtoulaglaryň we tehnikalaryň zaýalanyp hatardan çykan bölegini çalyşmak, bejergi işlerini geçirmek üçin ulanylýar. Olar nebit-gaz pudagynyň önümçiliginiň dolanşyk serişdeleriniň 7-15%-ni tutýar.
- Arzan bahaly, tiz zaýalanýan zatlar, bular dolanşyk serişdeler, dolanşyk serişdeler nebiti gaýtadan işleýän kärhanalarda, 20%-ni, nebit çykarýan we buraw işlerini geçirýän önümçilikde 30 %-ni, geologiýa göleg işlerini geçirýän önümçilikde 35%-ni tutýar, bulara girýär buraw turbalary we olary berkidijiler, ştangalar, ölçeýji we gaýry gurallar, hojalyk harytlar, ýöriteleşdirilen eşikler, ýöriteleşdirilen aýakgaplar, konselýar harytlar we beýlekiler degişlidir.
- Önümçilik we ýymit harytlary, bu diňe geologiýa gözleg kärhanalary üçin niýetlenen, ol dolanşyk serişdeleriň 0,1-3,0%-ni tutýar.

2. Önümçilikde ulan yşdaky serişdeler, muňa önümçilikde, ýagny nebit çykarmakda, buraw işlerini geçirmekde, jaýlaryň we desgalaryň bejergi we gurluşyk işlerini geçirmekde, wyşkalary gurmakda, şeýle hem nebit we gaz önümlerini gaýtadan işlemekde, gutarylmadyk işlerde ulanylýan dolanşyk serişdeler degişlidir. Bular dolanşyk serişdesiniň nebit çykarmakda 2-3% göterimini, buraw işlerini geçirmekde 5-7%-göterimini tutýar.

3. Önümçilik gurşawynyň dolanşygyna hyzmat edýän serişdeler.

Bu topara taýýar önümler, pul serişdeleri, (hasaplaşyk şotdaky, kassadaky) we beýleki hasaplaşykdaky serişdeler girýär.

Bu topara taýýar önümler, pul serişdeleriniň geologiýa gözleg pudaklarynda 10-25%-göterimini, nebit çykarmak we gaýtadan işlemek kärhanalarynda 30-40%-göterimini tutýar.

Nebit-gaz pudagyň önümçiliginiň dolanşyk serişdeleriniň yzygiderli, sazlaşykly hem-de rejeli üpjünçiligini gazanmak üçin, material-tehniki serişdeleriň yzygiderli, kaadaly hem-de maksada laýyk üpjünçiligini gurnamaly.

Bu üpjünçiligi amala aşyrmak üçin pudagyň öderen önümlerinden, edilen hyzmatlaryndan pudagyň önümçiligine gazanylan maliýe girdejilerini, maliýe serişdelerini maksada laýyk peýdalanmak wajyp wezipeleriň biri bolup durýar. Material-tehniki üpjünçiligiň işini maksada laýyk gurnamak önümçiligiň önüm öndürjiligi, işçi güýjiniň zähmet öndürjiligi kadaly alynyp barylmagyna uly itergi berýär.

Bu ugurda ylmyň gazananlaryny önümçilige ornaşdyrmak hem-de ony önümçilikde peýdalanmak, dolanşyk serişdeleriniň üpjünçiliginiň, şol bir wagtda önümçiligiň kadaly dolanşygyny amala aşyrmakda özüniň uly täsirini ýetirýär. Önümçiligiň kadaly dolanşygyny üpjün etmekde material-tehniki serişdeleriniň öz wagtynda, kadaly üpjünçiligi pudagyň önünde goýulan maksadyna, meýilnamasyna ýetmekde esasy wezipeleriň birini tutýar.

IX. Nebit-gaz pudagynda işgär düzümi, olaryň zähmet hak tölegi we durmuş-ýagdaýyny gowylandyrmak.

Biziň Garaşsyz, Bitarap Türkmenistan ýurdumyzyň halk hojalygyny ösdürmekde esasy orunlaryň birini bilimli hem tejribeli işgär düzümleri tutýar.

Nebit-gaz pudagynda önderilýän önümiň, alynyp barylýan işleriň, edilýän hyzmatlaryň mukdaryna we möçberine laýyklykda işgär düzümi düzülýär we tassyklanýar.

Senagat önümçiliginde işgärler düzümi iki topara bölünýär. Olar, senagat önümçiligi bilen meşgullanýan hem-de senagat önümçiligi bilen meşgullanmaýan işgärler toparyndan ybaratdyr.

Senagat önümçiligi bilen meşgullanýan işgärler toparyna; -gönüden-göni önümçilikde önüm öndürýän, önümçilige degişli gurallary, enjamlary we abzallary bejergi işlerini geçirýän, ulag-transport hyzmatlary bilen meşgullanýan, önümiň hilini anyklamak işleri bilen meşgullanýan, laboratorýalarda işleýän, önümçiligiň hasabat we maglumat işlerini alyp barýan, önümçiligiň awtomatlaşdyrylan ugurlaryna gözegçilik edýän, ykdysady seljeriş bölümi, gözegçilik hem-de gorag bölümleri, önümçiligiň hojalyk gulluklary we dolandyryjy işgärler girýärler.

Senagat önümçiligi bilen meşgullanmaýan işgärler toparyna; - pudagyň balansynda-hasabatynda durýan, şeýle hem özbaşdak balansda duran pudagyň tabynlygyndaky ýaşaýyş-jemagat hojalyklarynyň, medeni-durmuş işleriniň, saglyk we sanitary-arassaçylyk gullugynyň, çagalar baglarynyň, bilim we okuw bölümleriniň işgärleri girýärler.

Senagat önümçiligi bilen meşgullanýan işgärler hem degişlilikde öz içinde toparlara bölünýärler. Olar;- işçiler, inžener-tehniki işçiler, kiçi hyzmat ediji işçiler, öwrenijiler, gorag işçileri we ýangyn howpsyzlygy işçileri.

Işçiler toparyna önümçilikde öndürilýän önümleriň görnüşlerine laýyklykda ol ýa-da beýleki önümleri gönüden-göni öndürýän we hyzmatlary ýerine ýetirýän zähmetkeşler girýär. İşçiler hem öz gezeginde dört topara bölünýär.

I-topara; önümiň önmeği we onuň taýýar önüme öwrülmegi bilen baglanyşykly işleri ýerine ýetirýän işgärler,

II-topara; zähmet gurallarynyň işlemegi, tehnalogiki işleriniň ýerine ýetirilişi bilen meşgullanýan işgärler,

III-topara; zähmet önümlerini, taýýar önümleri tertipleşdirmek, olary saklamak we ugratmak bilen meşgullanýan işgärler,

IV-topara; energetiki gurallarynyň hyzmaty, tehniki hyzmatlary we awtomatlaşdyrylan enjamlaryň gözegçiligini amala aşyran işgärler girýärler.

Inžener-tehniki işçilere - önümçilik-tehniki işleri, önümçilik-hojalyk işleriniň ykdysady gözegçilik, şeýle hem önümçiligiň tehniki gözegçiligi bilen meşgullanýan ýörite bilimli işgärler degişlidir.

Kiçi hyzmat ediji işçilere - önümçiligiň hasabat we hasaplaşyk işleri bilen meşgullanýan işgärler, konselýar we beýleki hojalyk işlerini alyp barýan işgärler girýärler.

Öwrenijilere-kärhanada toparlaýyn ýa-da ýekelikde ol ýa-da beýleki işleri öwrenýän işçiler girýärler.

Gorag we ýangyn howpsyzlygy işçilerine, gorag we ýangyn howpsyzlygy bilen meşgullanýan harbylaşdyrylan gulluklar girýärler.

Nebit we gaz pudaklarynyň önümçiliginde işleýän ähli işçiler tejribeligi ösdürmegi bilen meşgullanmagy talap edýär we onuň ugrunda yzygiderli, ýadawsyz zähmeti guramagy talap edýär.

Nebit we gaz pudagynda zähmet hak tölegi üç görnüşde amala aşyrylýar.

I-görnüş; Önümçilik döwründe işlenen wagt hasabynda, oňa işgärleriň iş döwründe işlän sagadyna laýyklykda zähmet haky tölemeklik girýär.

II-görnüş; Önümçilikde önderilen önümiň, edilen hyzmatyň möçber ýa-da mukdar hasabynda, oňa işçileriň hakyky önderen önüminiň möçberine, ýa-da edilen hyzmatyň mukdaryna laýyklykda zähmet haky tölemeklik girýär.

III-görnüş; Önümçilik döwründe tarif, ýagny oklad görnüşinde hasaplaşyk, oňa işgärleriň belli bir döwrüde iş üpjünçiliginelaýyklykda belli bir möçberde zähmet haky tölemeklik girýär.

Zähmet hak tölegleri şeýle hem işçileriň tejribeliligine we ýokary derejeli ukyplylygyna laýyklykda tölenýär, ýagny işçileri toparlara bölmek(razryat) arkaly tölenýär. Toparyň, ýagny razryadyň näçe ýokarybolsa şonça hem zähmet hakyň tölegi artdyrylyp tölenýär.

Nebit we gaz pudagynda önderilýän önümiň, edilýän hyzmatyň hiline, önderjiligine hem-de şolara laýyklykda müşderileriň isleginiň artmagy esasynda, şeýle hem zähmetde gazanylan girdejilige laýyklykda zähmet hak tölegleri artdyrylýar.

Nebit we gaz pudagynda işgär düzüminiň, zähmetkeş toparyň durmuş-ykdysady ýagdaýyny gowulandyrmak, biziň Garaşsyz hem-de baky Bitarap ýurdumyzda Hormatly Prezidentimiziň “Döwlet adam üçindir” diýen ýörelgesi esasynda üns merkeziniň in esasy bolup durýar. Häzirki döwürde zähmetkeş toparyň hal-ýagdaýyny gowulandyrmak üçin gönükdirilýän maliýe serişdeleri, ýagny olaryň sarp ediş çeşmesi işçiler üçin ýaşaýyş jaýlaryny gurmaklyga, durmuş-medeni desgalaryny gurmaklyga, olaryň maşgalalarynyň medeniýetli dynç almagy üçin dynç alyş merkezleriniň gurulmagyna, şeýle hem maddy we medeni höweslendirmelere ugrukdyrylýar.

Bu ugurda pudaklaryň öndürjiligi we girdejili işlemegi munuň esasy maksady bolup durýar. Hususanda ýurdumyzyň halk-hojalygynda önderilýän nebit we gaz önümleriniň ýokary derejede önderilmegi, onuň müşderilere ýerlenilmegi durmuş-ykdysady ýagdaýlaryň gowulandyrylmagyny ösdürmekde hem-de işgär düzüminiň zähmet hak töleginiň artdyrylmagyna uly itergi berýär. Agzalan görkezijileriň ýokarlanmagy zähmetkeş toparyň durmuş-ykdysady ýagdaýyny yzygiderli artdyrmaklygyna beýik binýat bolup durýar.

Şeýle hem önümçilikde ulanylýan material gymmatlyklarynyň tygşytlý hem-de maksada laýyk peýdalanylmagy girdejileri gazanmakda wajyp orunlaryň birini emele getirýär.

Biziň ýurdumyzda esasy baýlyklaryň ilkinjisi zähmetkeş toplumynyň hal-ýagdaýyny, onuň durmuş –ykdsady ýagdaýyny gowulandyrmak bolup durýar. Muny bolsa biziň agzybır we parahat ýurdumyzda amala aşyrmak her birimiziň esasy wezipämiz bolup durýar.

X. Nebit-gaz pudagynda önüm öndürmek, ony ýerlemek, peýda gazanmak, düşewüntlik, önümiň özüne düşýän gymmaty we baha.

Önümi öndürmek- Biziň Garaşsyz we Baky Bitarap ýurdumyzda önümçilik pudaklary özleriniň görnüşlerine laýyklykda dürli-dürli önümleri öndürýärler.

Nebit-gaz pudagynda hem önüm öndürmek diýmek esasy önümçilik bolup, ol pudagyň esasy alyp barýan işi bolýar. Mysal üçin; Nebit çykarýan pudagyň esasy önümçilik işi nebit önümini çykarmak, Gaz çykarýan pudagyň esasy önümçilik işi gaz önümini çykarmak, geologiýa agtaryş pudagyň esasy önümçilik işi, geologoýa gözleg işleri, nebit-gaz ýataklarynda buraw işlerini geçirýän pudagyň esasy işi nebit-gaz ýataklarynda buraw işlerini deçirmek, nebiti we gazy gaýtadan işleýän pudagyň esasy önümçilik işi nebiti we gazy gaýtadan işläp ondan dürli önümleri öndürmek. Oňa mysal edip biziň Türkmenbaşydaky Nebiti gaýtadan işleýän zawodlar toplumyny görkezmek bolar. Şolar ýaly beýleki ýöriteleşdirilen pudaklar hem esasy önümçilik işlerini ýerine ýetirýär, bularyň hemmesi pudagyň önüm öndermekligi hasaplanýar.

Önümi ýerlemek (realizasiýa) - şu ýokarda görkezilen, ýagny önümler önderilenden soň, hyzmatlar ýerine ýetirilenden soň, müşderiler, alyjylar bilen gepleşip, şertnamalar baglaşylyp şol önderilen önümler ýerlenilýär we satylýar. Ýerlenen, satylan önümler hem-de ýerine ýetirilenden hyzmatlar üçin müşderiler bilen

maliýa hasaplaşygy geçirilýär. Bu bolsa pudagyň iş dolanşygynyň yzygiderli amala aşyrylmagyny üpjün edýär.

Önümiň özüne düşýän gymmaty. Önümiň özüne düşýän gymmaty diýmek, ýagny ol baradaky düşünje, önümi öndermek, hyzmatlary ýerine ýetirmek üçin dürli harajatlar edilýär. Olar:

1. Çig mal we esasy materiallar, harajady.
2. Kömekçi, hojalyk materiallary harajady.
3. Ýangyç harajatlary
4. Elektroenergiýa harajatlary
5. Esasy serişdeleriň ulanyş (amortizasiýa) harajatlary.
6. Zähmet haky hasaplamalary.
7. Durmuş üpjünçiligi hasaplamalary.
8. Gaýry harajatlar, çykdajylar.

Bu harajatlaryň hemmesi birigip baha görnüşinde önümiň hem-de hyzmatlaryň özüne düşýän gymmatyny aňladýar, ýagny şol önderilen önümiň ýada edilen hyzmatyň hakyky bahasyny döredýär.

Önümçilikde harajatlary ykdysady toparlara bölmek pudaga jemi gerek bolan çig mal serişdeleriniň, material serişdeleriniň, ulanyş tutumlarynyň, zähmet hak tölegleriniň we gaýry çykdajylaryň hasabatyny görkezýär.

Şu toparlandyrylan harajatlar esasynda pudagyň dolanşyk serişdelerini planlaşdyrylanda esasy görkeziji hökmünde peýdalanylýar.

Peýda gazanmak, düşewüntlik.

Hojalygyň täze ugurlarynda peýda hem-de düşewüntlik pudagyň işleýşine baha berýän esasy görkezijileriň biri bolup durýar.

Peýda hem-de düşewüntlik önderilen önümi ýerlemekden, satmakdan we hyzmatlary ýerine ýetirmekden gelen girdejileriň hem-de önderilen önümiň we edilen hyzmatlaryň özüne düşýän gymmatyn emele gelen harajatlaryň jeminiň ara tapawudy bolup durýar.

Nebit hem-de gaz pudaklarynda öndürilýän önümler we edilýän hyzmatlar näçe az harajat bilen ýerine ýetirilse şonçada gazanylan peýda we düşewüntligiň möçberi artýar. Az harajatly işläp köp peýda gazanmak pudagyň iň esasy wezipeleriniň biri bolup durýar. Şunlukda peýda gazanmak pudagyň, kärhananyň işiniň netijesini görkezýän esasy görkezijidir. Ol işçileri ykdysady taýdan goldamagyň esasy çeşmeleriniň biri bolup durýar. Gazanylan peýdanyň hasabyna işçileri maddy taýdan höweslendirme we medeni-köpçülik çärelerine tölegler geçirilýär, şeýle hem önümçiligiň giňeldilmegine gönükdirilýär.

Pudak girdejisiz, ýagny peýda gazanman çykdajyly işlese ol pudak gelejekde öz önümçiliginiň togtadylmagyna sebäp bolýar. Şol sebäpli her-bir pudak, her-bir kärhana ýurdumyzyň ykdysadyýetini ösdürmek üçin az harajat edip köp girdejili, peýda gazanyp işlemeli.

Nebit we gaz pudaklarynda peýda gazanmak planlaşdyrylanda esasan ýerlenjek önüm bilen öndüriljek önümiň özüne düşýän gymmatynyň görkezijileri peýdalanylýar. Gazanylan peýdanyň netijesinde pudagyň düşewüntli işlemegi kesgitlenilýär. Munda pudagyň öndüren önüminiň görnüşleriniň her-birsi üçin

düşewüntligi hasaplanylýar, bu hem pudagyň netijeligini görkezýän görkezijileriň biri bolup durýar.

5.Baha; Önümçilik pudaklarynda, şeýle hem nebit-gaz pudaklarynda öndürilen önümleri ýerlemek, edilen hyzmatlara töleg hasaplaşygyny geçirmek üçin baha kesgitlenilýär. Baha kesgitlemek biziň häzirki döwrümüzde müşderler, önümleri satyn alyjylar bilen erkin ylalaşyk şertnama hem-de döwlet tarapyndan kesgitlenen nyrhlar esasynda amala aşyrylýar. Ähli ýagdaýda nyrhlar, bahalar kesgitlenende pudakda öndürilen önüme edilen harajatlary ýapmak we pudaga peýda gazanmak şertleri göz önüne tutulýar.

XI. Nebit, gaz pudagynda hajalyk hasaplaşygy we topaýyş fondy.

Biziň Garaşsyz, Baky Bitarap Türkmenistan döwletimizde pudaklaryň özbaşdak hojalygyny dolandyrmak, hojalyk hasaplaşygynda işlemek, senagat pudaklarynyň ösmegine, onuň dolanşygyny giňeltmäge doly mümkinçilikleri döredýär.

Hojalyk hasaplaşygy- bu ykdysady dereje, ol pudagyň hojalygyny planlaşdyrylan usulda işlemegiň ýoluny ýöredýär. Ol ykdysady kanunlara laýyklykda, ýurdumyzyň ykdysadyýetini ösdürmekde uly orunlary eýeleýär.

Hojalyk hasaplaşygynda işlemek, pudagyň dolanşygyndaky dörän meseleleri kämilleşdirmekde, çözümleri özbaşdak ýola goýmaklyga ýardam edýär.

Ol önümçilik pudaklarynyň öz-özünü dolandyrmagyny, peýda we düşewüntlik gazanmagyny ýola goýýar. Şeýle hem pudagyň önümçiligini giňeltmekde, zähmetkeş toparyň durmuş-ykdysady ýagdaýyny gowulandyrmakda wajyp orny eýe bolýar.

Hojalyk hasaplaşygynda işlemekligiň esasy maksady, önümçilikde ýokary ykdysady netijeligi gazanmak, ol hem az harajat bilen işläp, öndürilen önümden, edilen hyzmatdan ýokary derejede girdeji gazanmak bolup durýar.

Bu maksada ýetmek üçin pudaklarda, hususanda nebit-gaz pudagynda;

- İş wagtynyň rejeli peýdalanylmagy,
- Önümiň öndürüjiliginiň ýoarlandyrylmagy,
- Önümiň hiliniň gowulandyrylmagy,
- Az harajatlar bilen önümiň öndürilmegi, hyzmatlaryň ýerine ýetirilmegi,
- Maddy we material serişdeleriň maksada laýyk ulanylmagy hem-de peýdalanylmagy,
- Zähmetkeş toparyň hal-ýagdaýynyň gowulandyrylmagyň gözegçiliniň güýçlendirilmegi,
- Öndürilen önümleriň tiz wagtda müşderlere ýetirilmegi,
- Esasy we dolanşyk serişdeleriniň üpjünçiliginiň güýçlendirilmegi,
- Pudaklar bilen hasaplaşyklaryň öz wagtynda ýola goýulmagyny

gazanmaklyk esasy wezipe bolup durýar. Şu wezipeler Biziň Garaşsyz we Baky Bitarap ýurdumyzyň ykdysadyýetini ösdürmekde, şunuň bilen baglylykda halkymyzyň durmuş-ykdysady ýagdaýlaryny gowulandyrmakda Hormatly Prezidentimiziň esasy talaplarynyň biri bolup durýar.

Nebit-gaz pudaklary hojalyk hasaplaşygynda işlemek bilen önümçiligiň kadaly hem-de rejeli işlemegi netijesinde girdejileri, ýagny düsewüntligi artdyryp, pudakda toplaýyş fondyny – toplaýys maýasyny emele getirýär. Ol toplanan fondler;

- Önümçiligi giňeltmäge,
- Döwrebap tehnikalaryň üpjünçiligine,
- Ylmyň gazananlaryny ösdürmäge,
- Zähmetkeş toparyň medeni-durmuş ýagdaýlaryny gowulandyrmaga gönükdirilýär.

Zähmetkeş toparyň medeni-durmuş ýagdaýlaryny gowulandyrmakda esasan şular, ýagny;

1. Zähmetkeş toparlar üçin we olaryň maşgalalary üçin dynç alyş merkezlerini döretmek,
2. Önümiň öndürjiligini artdyrmakda tapawutlananlara maddy höweslendirmeler tölemek,
3. Aýratyn tabşyryklary ýerine ýetirenligi üçin maddy we material höweslendirmeler tölemek,
4. Pudakda köp-uzak ýyllaryň dowamynda zähmet çekenligi üçin maddy höweslendirmeler tölemek,
5. Işçileri durmuş ýagdaýyny gowulandyrmak üçin bir wagtlaýyn kömek puluny tölemek göz önünde tutulýar.

Hojalyk hasaplaşygynda işlemek, nebit we gaz pudaklarynyň bölümleriniň öz-özünü dolabdyrmak meselelerinde kadaly işlemegi talap edýär. Ýagny her bir bölüm, biri-birleri bilen sazlaşykly, maksada okgunly, şeýle hem zähmet öndürjiligini artdyrmak bilen baglanyşykly kadaly işlemegiň guramaçylygyny döretmeli.

Hojalyk hasaplaşygynda işlemegiň ýene-de bir esasy talaplarynyň biri, ol hem öndürilen önümleriň, ýerine ýetirilen işleriň hasabatlarynyň doly we dogry, öz wagtynda alynyp barylmagydyr.

Nebit-gaz pudagynyň işini kämilleşdirmekde, ony ösdürmekde önümçilik-hojalyk işleriniň netijeligi esasy kanuny wezipe bolup durýar.

XII. Nebit-gaz pudagynyň önümçilik-hojalyk işini seljermek we onuň netijeligi.

Biziň Garaşsyz, Baky Bitarap Türkmenistan döwletimizde Hormatly Prezidentimiziň taýsyz tagallasy bilen halk-hojalygymyzyň ösüşinde senagat pudaklarynyň, hususanda nebit-gaz pudagynyň orny örän ulydyr. Şol pudaklaryň ösüşini kesgitlemek, üstünliklerini seljermek ýurdumyzda wajyp orunlaryň birini tutýar. Hormatly Prezidentimiziň ýolbaşçylygynda aýba-ay geçirýän Milli ykdysadyýetimiziň halk-hojalygynyň ösüşini kesgitleýän, seljerýän Ministrler kabinetiniň mejlisi munuň aýdyň şaýady bolup durýar.

Ykdysady seljerme-munuň özi pudaklaryň önümçilik işleriniň netijeligi kesgitleýän görkezijidir.

Pudagyň önümçilik-hojalyk işini seljermäge, önümçilikde alynyp barylýan ähli ykdysady görkezijiler degişlidir. Hususanda, esasy görkezijiler bolan;

1. Önümiň öndürilişi,
2. Önümiň ýerlenişi,
3. Önümiň özüne düşýän gymmaty,
4. Peýda we düşewüntlik,
5. Zähmet öndürijilik,
6. Iş wagtynyň peýdalanyşy,
7. Maýa goýun toplumy,
8. Esasy we dolanşyk serişdeleriniň peýdalanylyşy,
9. Algy-bergi hasaplaşyklary,
10. Zähmet hak tölegleriniň yzygiderligini seljermek degişlidir.

Seljerme usullar gymmat hem-de mukdar möçberde hasaplanýar. Pudaklaryň hojalyk işlerini seljermek deňeşdirme hem-de gatnaşyk esasynda alynyp barylýar. Ol pudakda bellenen meýilnamalaryň ýerine ýetirilişi, kadalaryň we ölçegleriň berjaý edilişi hem-de degişli döwürler bilen deňeşdirme arkaly amala aşyrylýar. Ykdysady seljermäniň esasy ölçeg birligi esseden hem-de göterimden (%-prosentden) ybaratdyr.

Nebit-gaz pudagy boýunça mysaly usullara salgylansak,

1. Pudakda öndürilen önümleriň meýilnama laýyklykda hem-de geçen ýylyň degişli döwri bilen deňeşdirme esasynda seljermek. Mysaly nusga; Bir aýda nebit öndürmek plan-meýilnama 10 tonna barabar bolsa, hakyky öndürileni 12 tonna, geçen ýylyň degişli döwründe öndürilen önüm 9 tonna barabar, diýmek şu ýerde netije; $S = \frac{\text{Ö}}{\text{M}} \times 100 = \frac{12t}{10t} \times 100 = 120\%$. ýada göterm. Bu ýerde S- seljerme, Ö- öndürilen önüm, M- plan-meýilnama, GÖ- geçen ýylyň degişli döwründe öndürilen önüm, şunlukda geçen ýylyň degişli döwri bilen deňeşdirilende, ýagny $S = \frac{\text{Ö}}{\text{GÖ}} \times 100 = \frac{12t}{9t} \times 100 = 133,3\%$.

Bir aýda gaz çykarmak meýilnama 15 kub.metr, çykarylany 16 kub.metr, geçen ýylyň degişli döwründe çykarylany 13 kub.metr, şeýlelikde $S = \frac{16 \text{ kub.metr}}{15 \text{ kub.metr}} \times 100 = 106,7\%$, $\frac{16 \text{ kub.metr}}{13 \text{ kub.metr}} \times 100 = 123,1\%$, degişlilikde meýilnama laýyklykda 106,7%, geçen ýylyň degişli döwri bilen deňeşdirilende öndürilen gaz önümi 123,1% artdyrylan.

Ykdysady seljerme işleri tablisa görnüşinde hem geçirilýär. Mysaly nusga; Buraw işlerini ýerine ýetirmek boýunça,

Görkezijiler	Ölçeg birlik	Geçen ýylyň degişli döwri	Plan	Hakyky öndürilen	Plana görä %	Geçen ýylyň degişli döwri %
Ulanyşa degişil buraw işleri	Müň metr	216,0	262,0	264,0	100,7	122,1
Barlaga degişli buraw işleri	Mün metr	25,1	5,6	5,9	105,4	23,5

2. Önümi ýerlemekde seljerme işleri degişlilikde, önümi öndürmekde geçirilişi ýaly görnüşde geçirilýär.

3. Önümiň özüne düşýän gymmatyna seljerme geçirilende, şol önümi öndürmäge, hyzmatlary ýerine ýetirmäge edilen ähli harajatlaryň jeminden netije çykarmaly we harajatlary toparlara, ýagny;

- Çig mal we esasy materiallar,
- Kömekçi materiallar,
- Ýangyç serişdeleri,
- Elektroenergiýa,
- Esasy we goşmaça zähmet hak hasaplamalary,
- Durmuş üpjünçiligi hasaplamalary,
- Gaýry maddy we material çykadjylara bölmeli.

Önümiň özüne düşýän gymmaty seljerilende esasan önümiň öndürilijiligine, hyzmatlaryň mukdaryna laýyklykda amala aşyrylýar.

Mysal üçin; Hasabat döwründe 10 tonna nebit öndürmek, ýagny çykarmak üçin 70 mln. manat harajat edilipdir.

Geçen ýylyň degişli döwründe şol bir meňzeş nyrhda 10 tonna nebit öndürmek üçin 80 mln.manat harajat edilipdir. Netijede şol bir meňzeş tonna nebiti öndürmek üçin, hasabat döwründe, geçen ýylka garanda 10 mln. manat az harajat edilipdir, ýagny tygşytly önüm öndürilipdir (80 mln.manat – 70 mln.manat= 10 mln.manat). Şol bir wagtda hasabat döwründe bir tonna nebiti çykarmak üçin edilen harajat 7 mln. manadan düşýär(70mln.manat : 10 tonna= 7mln.manat), emma geçen ýylyň degişli döwründe şol 10 tonna nebiti çykarmak üçin 8mln.manat harçlanypdyr(80mln.manat : 10tonna= 8mln.manat), ýagny geçen ýyla garanda, hasabat döwründe çykarylan nebit 1 mln.manat tygşytlanypdyr(8mln.manat – 7mln.manat= 1mln.manat). Şeýlelikde ýokarda sanalan her bir toparlara şu görnüşde seljerme işleri geçirilýär.

4.Pudaklaryň maliýe netijesi, olaryň öndüren önümlerini ýerlemekden we gaýry girdejilerden, şol önümleri öndürmekde, olary ýerlemekde edilen harajatlaryň aýrylmagyndan emele gelen **Peýda gazanjy**, ýagny **Balans peýdasý** bolup durýar. Çözgüdi; $Bp = Pý + Pg - H$, şu ýerde Bp-balans peýda, Pý- önümi ýerlemekde gelen girdeji, Pg- gaýry girdejiler, H- ýerlenen önümiň mukdaryna laýyklykda edilen harajatlar.

Häzirki öňe sürilýän bazar ykdysadyýeti döwründe her bir pudak öndüren önümini çalt hem tiz ýerlemek bilen baglylykda, önüminiň bahasyny gummatladyp ýerlemek bilen baglanyşykly goşmaça girdeji gazanmagyň hem ýoluny gözleýärler. Şol artykmaç gazanylan girdeji pudakda öndürilen önümiň düşewüntligini artdyrýar.

5. Zähmet önderjiligi- bu pudagyň önüm önderjiligini ýokarlandyrmagyň esasy görkezijisi bolup durýar, ýagny ony seljermek sagatlaýyn, günleýin, aýlaýyn önderilen önümleriň mukdar görnüşinde gatnaşygy esasynda amala aşyrylýar. Mysal üçin; bir aýda, 21 iş gününde, 20 sany işgär bilen 10 kub metr gaz kondensaty çykarylan bolsa, şolar ýaly geçen ýylyň degişli döwründe 8 kub metr

gaz kondensaty çykarylan bolsa, onda geçen ýylyň degişli döwri bilen deňeşdirilende 2 kub metr gaz artyk çykarylypdyr ($10 \text{ kub.m} - 8 \text{ kub.m} = 2 \text{ kub.m}$), ýagny zähmet önderjiligi şol bir deň wagtda, şol bir işgär sany bilen 2 kub metr artdyrylypdyr. Şeýle hem şular ýaly görnüşde her bir işgär üçin her sagatda, her günde, her aýda iş önderjiligini kesgitlemek üçin seljerme işleri geçirilýär.

6. Zähmetkeş toparynyň iş wagtyny rejeli peýdalanyşyny kesgitleýän seljerme işleri, öndürilen önümiň sagat gatnaşygyna hasaplamalary arkaly amala aşyrylýar. Bu bolsa nebit we gaz önümlerini öndürmekde iş wagtynyň rejeli peýdalanylyşyny anyklaýan görkezijidir. Onuň hasaplanylyşy, ýagny $S=\frac{\text{Ö}}{W}$; bu ýerde S-seljerme, Ö-öndürilen önüm, W-şol öndürilen önüme sarp edilen wagt, bu görkeziji hem degişli döwür bilen deňeşdirme arkaly we çäklendirmä laýyklykda kesgitlenilýär.

7. Pudaklarda Milli girdejiniň ösmegi Maýa goýumyň netijeli artdyrylmagynyň ykdysady ölçegidir. Maýa goýumyň netijeli ösmeginiň hasaplamalary ýyllyk hem-de köp ýyllyk planlaşdyrylýar. Bu görkezijini seljermek, maýa goýumyň netijeli hem-de maksada laýyk peýdalanylyşyny görkezýär. Esasan hem pudaklary ösdürmek üçin gurulýan desgalara we enjamlara goýberilýän maýa goýum serişdeleriniň maksada laýyk peýdalanylyşyny seljerip ondan netije çykarylýar.

Maýa goýum toplumy ýurdumyzyň ykdysady ýagdaýyny berkitmekde, halkymyzyň hal-ýagdaýyny gowulandyrmakda esasy orunlaryň birini tutýar.

8. Pudaklarda esasy hem-de dolanşyk serişdeleriniň peýdalanyşyna we dolanşygyna seljerme geçirmek, onuň dolanşygyny çaltlandyrmaga uly itergi berýär.

Nebit we gaz pudagynda esasy önümçilik serişdeleriniň peýdalanylyşy hakyky öndürilen önümiň, şol guralyň, enjamyň kada we çäklendirmä laýyklykda öndürmeli önüminiň gatnaşygyna bölmek arkaly seljerme geçirilýär, ýagny $S=\frac{\text{Öh}}{\text{Ok}}$, şu ýerde S-seljerme, Öh- hakyky öndürilen önüm, Ok- kada laýyklykda öndürmeli önüm.

Dolanşyk serişdeleriniň, ýagny maddy we material gymmatlyklarynyň dolanşygyny çaltlandyrmak önümçiligiň kadaly işlemeginiň esasy meselesi bolup durýar. Munda taýýar önümleriň tiz wagtda ýerlenmegi esasy çözülmeli meseleleriň biridir. Eger önümçilikde taýýar önümleriň galyndysy artsa, onda şol önümçilik pudagynyň kadaly işlemeýändiginiň alamatydyr. Şol sebäpli gyssagly seljerme işlerini geçirip önümçilik dolanşyk serişdeleriniň dolanşygyny çaltlandyryp, pudaklaryň kadaly işlemegini gazanmaly.

9. Pudaklaryň malyýe ýagdaýynyň durnuklylygyna kärhananyň algy we bergi hasaplaşyklary özüniň uly täsirini ýetirýär. Bu ugurda seljerme işleri geçirilende şol algy we bergileriň tölenmän saklanmagynyň sebäplerini öwrenmeli. Esasan hem berilýän hasabatlaryň dogrulygyny anyklamaly. Hasabaty anyklamak diýmek, esasan şol algy we bergi name sebäpden, haçan döräpdir, şeýle hem näme sebäpden tölenmän saklanypdyr, şulary seljerip netije çykarmaly. Ýenede bir esasy we yzygiderli gözegçilikde saklap seljerme işlerini geçirmeli görkezijileriň biri, ol

I
hem ugradylan, satylan önümleriň öz wagtynda tölenmegini gazanmak bolup durýar.

10. Zähmet hak hasaplaşygy ähli pudaklarda esasy hasabatlaryň biriniň ornuny eýeleýär. Onuň doly we dogry hasabatyny, hasaplaşygyny geçirmek iň wajyp meseleleriň biri bolup durýar. Zähmet haklarynyň hasaplamalaryna seljerme geçirmek bellenen kanunlara we kadalara laýyklykda amala aşyrylýar, ýagny bellenen kadalar esasynda dogry hasaplanyp tölenilendigi aklanylýar. Seljerme işlerini geçirmegiň ýene-de bir esasy wezipesi, ol hem zähmet hak töleginiň bökdençsiz aýba-aý, yzygyderli we öz wagtynda tölenmegini anyklamak bolup durýar.

Bulardan başgada esasan nebit we gaz pudaklarynda çig mal serişdeleriniň , ätiýaçlyk gorlarynyň saklanylyşyna, şol serişdeleriň amardaky (sklatdaky) galyndylarynyň kada laýyklykda ýerine ýetirilişine deňeşdirmeler we gözegçilikler arkaly seljerme işleri geçirilýär. Pudaklarda ähli hasabatlara seljerme işlerini geçirmek, pudaklaryň kadaly, durnukly işlemeginiň netijeligin gazanýar.

Biziň Garaşsyz we Baky Bitarap ýurdumyzda pudaklaryň öndürjilikli işlemegi, Milli ykdysagyýetimiziň durnuklaşmagyna, zähmetkeş toparyň hal-ýagdaýynyň gowulandyrylmagyna, olaryň durmuş-medeni şertleriniň ýokarlandyrylmagyna, önümçilige ylmyň gazanan täze döwrebap tehnikalary bilen üpjün edilmegine we onuň ösdürilmegine-giňeldilmegine berk binýat bolup durýar. Bu ugurlaryň amal bolmagynda önümçilik-hojalyk işlerine yzygiderli we maksada laýyk seljerme geçirip, netije çykarmak esasy şertleriň biridir.

Hormatly Prezidentimiziň başda durmagynda bu işleri ýerine ýetirmek her-bir kärhanada işleýän zähmetkeş toparyň esasy borjy we wezipesidir. Bu işler Milli maksatnamamyzyň daýanjydyr.

XIII. Nebit-gaz pudagynda zähmet öndürjiligini ýokarlandyrmak we onuň pudaga berýän peýdasy.

Biziň Garaşsyz, Baky Bitarap Türkmenistan döwletimizde Hormatly Prezidentimiziň başda durmagynda önümçilik pudaklarynda zähmet öndürjiligini ýokarlandyryp önümiň öndeýiligini artdyrmak iň öňe sürülýän wezipeleriň biridir.

Zähmet öndürjiligi- bu pudaklarda zähmeti we iş wagtlaryny netijeli peýdalanyp öndürilýän önümiň mukdaryny artdyrmakdyr.

Halk-hojalygyny ösdürmegiň ähli döwründe adamzadyň hal-ýagdaýyny gowulandyrmak üçin, pudaklarda öndürilýän önümleri köpeldip, ony ýerläp, girdejileri we peýda gazanjyny artdyrmak esasy wezepe bolup durýar. Pudaklaryň önümçiligini planlaşdyrmakda, öndürilýän önümiň netijeligin kesgitlemekde zähmet öndürjiligini hasaplamak sagatlaýyn, günleýin, aýlaýyn we ýyllyk alynyp barylýar.

Sagatlaýyn zähmet öndürjiligi- bur sagatda öndürilen önümiň möçberinde kesgitlenilýär. Bu görkeziji zähmetkeş toparyň bir sagatda eden işiniň, öndüren önüminiň netijeligin kesgitleýär.

Gündelik zähmet öndürjiligi- bu bir günde, bir işgäriň öndüren önüminiň hasabatyny kesgitleýär. Bu görkeziji hasaplananda bir güniň dowamynda hakyky işlenen sagadyň möçberi alynýar. Şunuň bilen baglylykda bir işgäriň iş gününüň dowamynda işlän iş netijeligi kesgitlenilýär.

Aýlyk zähmet öndürjiligi- bir aýdaky iş gününde öndürilen önümiň ortaça işgär sanynyň gatnaşygyna bölmek bilen hasaplanýar. Bu bolsa bir işgäriň bir aýda öndüren önüminiň ortaça netijeligini kesgitleýär.

Ýyllyk zähmet öndürjiligi- muny kesgitlemek üçin, bir ýylda öndürilen önümiň ortaça işgär sanyna bölmek bilen, bir ýylda bir işgäriň iş netijeligi hasaplanylýar.

Bu görkezijileriň ählisi iş sagadynyň rejeli peýdalanylyşyny kesgitlep, pudakda alynyp barylýan işleriň kämilleşmegi üçin, anyk netijeli çäreleri işläp düzmekde uly goltgy berýär. Zähmet öndürjiligi öňde goýulan maksatlara ýetmek üçin yzygiderli netije çykasrylmagy talap edýän görkeziji bolup durýar. Esasan hem önümi öndürmek, olary öz wagtynda müşderlere ýerlemek we ondan gelýän girdejileri öz wagtynda pudagyň serişdeler gaznasyna girizmek wezipesi degişlidir. Nebit we gaz pudagynda bu wezipeler gaýra goýulmasyz çäreleriň biri bolup durýar. Nebit we gaz senagatynyň önümçiliginiň köpugurlylygy hem-de çylşyrymlylygy bilen baglylykda zähmet öndürjiliginiň hasaplamalary, olaryň alyp barýan işleri we öndürýän önümleriniň görnüşlerine laýyklykda amala aşyrylýar. Zähmet öndürjiliginiň hasaplamalary mukdar hem-de gymmat görnüşinde alynyp barylýar. Zähmet öndürjiligi kesgitlenende, önümiň öndürjiligi pudakdaky ulanylýan gurallaryň we enjamlaryň bir sagatda etmeli işleriniň kuwwatlyklaryna baglylykda hem hasaplanylýar. Zähmet öndürjiliginiň ösüşini kesgitlemek üç topara bölünýär. Olar; material-tehniki üpjünçilik, durmuş-ykdysady we guramaçylyk toparlary degişlidir.

Meterial-tehniki topara- zähmet gurallarynyň üpjünçiligi, pudaklaryň awtomatlaşdyrylan ugurlaryny ösdürmek girýär.

Durmuş-ykdysady topara- zähmetkeş toparyň, işçi-gulukçylaryň hal-ýagdaýyny, olaryň medeni we maddy höweslendirmelerini artdyrmak girýär.

Gurumaçylyk toparyna- zähmet hem-de material serişdeleriniň netijeli peýdalanmak bolup durýar. Bu ugurda pudagyň işini ýöriteleşdirmek, awtomatlaşdyrmak üçin görülyän çäreleri gurnamak esasy wezipeler bolup durýar. Bu işleri ýola goýmak nebit-gaz pudagynda esasy oruna eýedir.

Şeýle hem nebit-gaz pudagynda zähmet öndürjiligini ýokarlandyrmak meselelerinde pudakdaky kömekçi hojalyklaryň hem wajyp orny bardyr. Bu hem esasan zähmetkeş toparyň durmuş-medeni ýagdaýlaryny gowulandyrmak meselelere uly goltgy berýär. Biziň ýurdumyzda nebit we gaz çykarmagyň, olary gaýtadan işlemegiň gerimi giňeýr we ösýär. Bu bolsa zähmet öndürjiliginiň ýokarlanmagy bilen iş wagtyna edilýän harajatlaryň kemelmegine getirýär. Şunluk bilen zähmet öndürjiliginiň ýokarlanmagy esasynda nebit-gaz pudagynyň önümçilik-hojalyk işleriniň netijeliginiň gowulanmagyna uly itergi berýär.

XIV. Kärhanada emlägi we maliýe borçnamalary tükellemek.

Biziň Garaşsyz we Baky Bitarap Türkmenistan döwletimizde emlägi, maddy we material serişdeleri-gymmatlyklary aýawly saklamak we rejeli peýdalanmak kanun esasynda berkidilendir.

Buhgalteriýa hasaba alnyşynda emläge we maliýe borçnamalara tükelleme geçirmek diýilip kärhananyň borçnamalaryny, haryt we maddy gymmatlyklarynyň hakykatda barlygyna we olaryň tehniki ýagdaýynyň barlanylmagyna we resminamalaýyn tassyklanylmagyna we olara dogry berilýän baha düşünilýär.

Şular tükellemegiň esasy wezipeleri bolup durýar:

- 1) Hakykatda bar bolan esasy serişdeleri, haryt-maddy gymmatlyklaryny, şeýle hem iş ýüzinde tamamlanmadyk önümçilikleriň möçberlerini ýüze çykarmak;
- 2) Hakykatda barlaryny buhgalterlik hasaba alnyşyň maglumatlary bilen deňeşdirip görmek arkaly maddy we material gymmatlyklaryň hem-de pul serişdeleriniň abat saklanylmagyna gözegçilik etmek;
- 3) Ilki başdaky hil sypatlaryny kem-käsleýin ýitiren, görnüşleri we nusgalary könelişen haryt-maddy gymmatlyklaryny ýüze çykarmak;
- 4) Soňra ýerlemek maksady bilen, bellenen ölçegden artyk bolan we peýdalanyлмаýan maddy gymmatlyklary ýüze çykarmak;
- 5) Maddy we material gymmatlyklary, pul serişdelerini saklamagyň kadalarynyň hem-de şertleriniň, şeýle hem maşynlary, enjamlary we beýleki esasy serişdeleri saklamagyň hem-de ulanmagyň kadalarynyň berjaý edilişini barlamak;
- 6) Hasapda nazara alynan haryt-maddy gymmatlyklaryň bahasynyň, pulhanalardaky, bank edaralarynyň hasaplaşyk we beýleki hasaplaryndaky pul serişdeleriniň möçberleriniň, gelip gowuşmadyk ýoldaky pul serişdeleriniň, bergidarlyk we algydarlyk belgileriniň, tamamlanmadyk önümçilikleriň, gelejekki döwürler üçin çykdaýlaryň, öňde boljak çykdaýlaryň ätiýaçdaky gorlarynyň hem-de tölegleriň we balansyň beýleki maddalarynyň hakykydygyny barlamak.

Hasabat ýylynda geçirilmeli tükellemäniň sany, olaryň geçirilmeli senesi, şolaryň her birinde barlanmaly emlägiň we maliýe borçnamalarynyň sanawy, hökman geçirilmeli tükellemelerden başga ýagdaýlarda kärhanalar tarapyndan özbaşdak kesgitlenilýär.

Aşakdaky ýagdaýlarda tükellemegi geçirmek hökmandyr:

- 1) Kärhananyň emlägi kärendä tabşyrylanda, satyn alylanda, şeýle hem kärhananyň eýeçiligi başga görnüşe üýtgände;
- 2) Kärhana ýapylanda we gaýtadan guralanda;
- 3) Ýyllyk buhgalterlik hasabat düzülmeginiň öň ýanynda hasabat ýylynyň 1-nji oktýabyryndan soň (tükelleme geçirilen emläk muňa girmeyär). Binalary, desgalary tükellemek iki-üç ýylda bir gezek, kitaphana gaznalary bolsa- baş ýylda bir gezek geçirilip bilinear;

- 4) Maddy taýdan jogapkär adamlar çalşylan mahaly (işler kabul edilýän-berilýän günde);
- 5) Nagt duran haryt-material gymmatlyklarynyň resminamalaýyn ýazgylaryna laýyk gelmeýändiginiň ýagdaýlarynyň üstüniň açylmagy, emlägiň ogurlanmagy, ýitmegi, zaýalanmagy we beýleki emläk hyýanatçylyklarynyň, şeýle hem ýangyn we tebigy betbagytçylyklar mahaly şeýle ýagdaýlaryň üstüniň açylmagy.

Kärhanalarda şulardan ybarat düzümde hemişelik hereket edýän tükelleyiş topary döredilýär:

- kärhananyň ýolbaşçysyndan ýa-da onuň orunbasaryndan (toparyň başlygy);
- baş buhgalterden;
- düzüm birlikleriniň(gulluklarynyň) başlyklaryndan;
- jemgiýetçilik wekillerinden.

Gönüden-göni tükellemegi geçirmek üçin: kärhananyň ýolbaşçysynyň tükellemegi geçirmäge bellän wekilinden(toparyň başlygy), hünärmanlardan, haryt öwrenijiden, inženerden, tehnologdan, mehanikden, işleri alyp baryjydan, ykdysatçydan, buhgalteriýa gullugynyň işgärlerinden we başgalardan ybarat düzümdäki iş topary döredilýär. Toparyň düzümine tükellenilýän gymmatlyklary, nyrhлары we ilkinji gezek hasabyny ýöretmegi oňat bilýän tejribeli işgärler goşulmalygyr.

Hemişelik işleýän tükelleyiş toparlarynyň, tükelleyiş iş toparlarynyň we barlag hem-de srçip almak bilen tükellemegi geçirýän toparlaryň şahsy düzümi kärhananyň ýolbaşçysynyň buýrugy bilen tassyklanylýar. Hemişelik işleýän tükelleyiş toparlary:

- tükellemegiň geçirilmegini guraýar we tükelleyiş iş toparlarynyň agzalaryna düşündirişleri berýär;
- tükellemegiň çykarylan netijeleriniň dogrudygyny, bazalarda, ammarlarda, zat goýulýan ýerlerde, işhanalarda, gurluşyk geçirilýän ýerlerde we zat goýulýan beýleki ýerlerde gymmatlyklaryň sortlaryny (hilini) üýtgetmek boýunça teklipl edilýän hasaplamalaryň esaslandyrylyşyny barlaýar;
- zerur halatlarda (tükellemegi geçirmegiň kadalarynyň düýpli bozulmalary we beýleki ýagdaýlar bellenilen mahaly) kärhananyň ýolbaşçysynyň tabşyrygy boýunça gaýtadan dolulygyna tükelleyişi geçirýär;
- gymmatlyklaryň kem çykmagyna ýa-da zaýalanmagyna, şeýle hem beýleki bozulmalara ýol beren adamlardan alynan düşündirişlere garaýar we gymmatlyklaryň zaýalanmagyndan ýüze çykarylan kem çykmalary hem-de ýitgileri düzgünleşdirmegiň tertibi hakyndaky teklipleri berýär.

Tükelleyiş iş toparlary:

- saklanylan we öndürilýän ýerlerinde gymmatlyklary hem-de pul serişdelerini tükellemegi amala aşyrýar;
- kärhananyň buhgalteriýasy bilen bilelikde tükellemegiň netijelerini kesgitlemäge gatnaşýar we kem çykmalar hem-de artyk çykmalar

esasynda sortlaryny (hilini) üýtgetmek boýunça hasaplamalary, şeýle hem tebigy ýitgileriň ölçegleriniň çäklerinde kem çykmalary hasapdan çykarmak boýunça teklipleri işläp taýýarlaýar;

- haryt-maddy gymmatlyklaryny Kabul etmegi, saklamagy we goýbermegi kadalaşdyrmak, olaryň hasabyny ýöretmegi we abat saklanylmagyna gözegçilik etmegi gowulandyrmak boýunça, şeýle hem bellenen ölçeglerden artyk bolan we peýdalanylmaýan maddy gymmatlyklary ýerlemek hakyndaky teklipleri girizýär. Tükelleýiş iş toparlary;

- a) kärhananyň ýolbaşçysynyň buýrugyna laýyklykda tükellemegiň wagtynda geçirilmegi we ony geçirmegiň tertibiniň berjaý edilmegi üçin;
- b) barlanylyp görülyän esasy serişdeleriň, haryt-maddy gymmatlyklarynyň, pul serişdeleriniň we hasaplaşykdaky serişdeleriň hakykatdaky galyndylary hakyndaky maglumatlaryň sanawyna doly hem-se girizilmegi üçin;
- c) şolar boýunça nyrlary kesgitlenilýän haryt-maddy gymmatlyklaryň tapawutlandyryş alamatlarynyň (kysymynyň, sortynyň, markasynyň, ölçeginiň, nyrh sanawy boýunça tertip belgisiniň, artikulyň we başgalaryň) sanawynda dogry görkezilmegi üçin;
- d) bellenen tertibe laýyklykda tükellemegiň namalarynyň dogry we wagtynda resmileşdirilmegi üçin jogapkärçilik çekýär.

Tükelleýiş toparlarynyň agzalary harytlaryň, serişdeleriň we beýleki gymmatlyklaryň kem çykmagyny we bikanun sowulmagyny ýa-da artyk çykmagyny gizlemek maksady bilen gymmatlyklaryň hakykatdaky galyndylary hakyndaky bilgeşleýin galp maglumatlary sanawa girizendigi üçin kanun arkaly bellenen tertipde jogapkärçilige çekilmäge degişlidir. Tükelleýiş toparynyň agzalary doly düzümde bolmadyk mahaly gymmatlyklary tükellemegi geçirmek gadagan edilýär. Toparlaýyn (brigadalaýyn) maddy jogapkärçilik bar mahaly tükellemek brigadiriň ýa-da onuň orunbasarynyň we brigadanyň tükellemek başlanylyan pursatda işleýän agzalarynyň hökman gatnaşmagynda geçirilýär. Hakykatdaky bar bolan galyndylary hasaba almagyň tamamlanan gününe çenli gymmatlyklaryň girdeji we çykdaýy edilmegi boýunça ähli resminamalary işläp geçmek tamamlanmalydyr, jikme-jik hasabyny ýöretmegiň ýazgylarynda (kitaplarynda)degişli ýazgylar ýazylmalydyr we tükellenilýän gününde galyndylar çykarylmaladyr. Tükelleýiş işçi topary hakykatda bar bolan haryt-maddy gymmatlyklary barlamaga girişmezinden öňürti şu aşakdakylary berjaý etmäge boçlydyrlar:

- aýratyn girelgeleri we çykalgalary bolan kömekçi jaýlary, ýerzeminleri we gymmatlyklary saklanylyan beýleki ýerleri plombalamaga;
- ähli agram ölçeýji gurallaryň guratlygyny we olary tagmalamagyň bellenen möhletleriniň berjaý edilişini barlamaga;
- tükellenilýän pursata çenli girdeji we çykdaýy resminamalarynyň sanawlaryny ýa-da maddy gymmatlyklaryň hem-de pul serişdeleriniň hereketi hakyndaky hasabatlary almaga borçlydyr.

Gymmatlyklaryň abat saklanylmagy üçin jogapkär adamlar, barlag sanawynda tükellemegiň başlanmagyna çenli gymmatlyklar üçin ähli girdeji we çykdaýy resminamalarynyň buhgalteriýa tabşyrylandygy hem-de olaryň jagapkärçiligine gelip gowşan ähli gymmatlyklaryň girdeji edilendigi, çykanlarynyň bolsa çykdaýylara hasapdan çykarylandygy barada dilhaty berýärler. Gymmatlyklary satyn almak üçin hasabat berilýän pul möçberleri ýa-da almak üçin ynanç hatlary bolan adamlardan hem şonuň ýaly dilhatlary alynýar.

Tükelleyiş işleri duýdansyz geçirilen mahaly ähli haryt-maddy gymmatlyklar tükellemäge tükelleyiş toparynyň gatnaşmagynda, galan halatlarda bolsa önünden taýýarlanylýar. Olar toparlara, sortlara (hillere) bölünmelidir we atlary, sortlary (hilleri), ölçegleri boýunça olaryň mukdaryny sanap görmek üçin amatly bolan belli bir tertipde ýerleşdirilmelidir.

Esasy serişdeleri, çig maly, taýýar önümleri, harytlary, pul serişdelerini we beýleki gymmatlyklary tükellemek olaryň her biriniň ýerleşýän ýeri we şol gymmatlyklar özlerinde saklanylýan jogapkär adam boýunça geçirilýär. Hakykatda bar bolan galyndylary barlamak maddy taýdan jogapkär adamlaryň(pulhanaçylaryň(kassir), hojalyklaryň, seksiyalaryň, zat goýulýan ýerleriň, taýýarlaýyş ýerleriniň müdirleriniň we beýlekileriň) hökman gatnaşmagynda geçirilýär. Önüm iberijiniň zeper ýetmedik gabynda saklanylýan maddy serişdeler we harytlar boýunça şol gymmatlyklaryň sany kadadan çykma hökmünde şol gymmatlyklaryň bir bölegini ýerinde hökman barlamak bilen (seçip almak arkaly), resminamalaryň esasynda kesgitlenilip bilinear. Üýşirilip goýulan maddy serişdeleriň agramyny ýa-da göwrümini ölçäp görmeleriň we tehniki hasaplamalaryň esasynda kesgitlemäge ýol berilýär; ölçäp görmeleriň we hasaplamalaryň güwänamalary sanawa çatylýar.

Tükellenilýän gymmatlyklaryň we zatlaryň ady hem-de olaryň sany topar sanawy boýunça we hasaba Kabul edilen ölçeg birliklerinde görkezilýär. Sanawlara tükelleyiş iş toparynyň agzalarynyň ählisi we maddy taýdan jogapkär adamlar gol çekýärler. Maddy taýdan jogapkär adamlar barlag sanawyň ahyrynda gymmatlyklaryň topar tarapyndan özleriniň gatnaşmagynda barlanylandygyny, toparyň agzalaryna haýsydyr bir nägilelikleriň ýokdugyny we sanawda sanalyp geçilen gymmatlyklaryň jogapkärçilikli saklamaga kabul edilendigini tassyklaýan dilhatyny berýar. Maddy taýdan jogapkär adamlar çalşylan halatynda gymmatlyklaryň hakykatda barlary barlanylan mahaly tükelleyiş sanawlarynda gymmatlyklary kabul eden adam olaryň kabul ediledigi barada, tabşyran adam bolsa- olaryň tabşyrylandygy barada gol çekýärler. Hojalyga degişli bolmadyk, ýöne şonda bar bolan gymmatlyklar üçin aýratyn sanawlar düzülýär.

Tükellemegiň gözegçilik barlaglary tükellemegiň tamamlanmagy boýunça, ýöne hökmany suratda tükellemek geçirilen ammar (zat goýulýan ýer, bölüm we başgalar) açylýança tükelleyiş iş toparynyň agzalarynyň hem-de maddy taýdan jogapkär adamlaryň gatnaşmagy bilen geçirilmelidir. Şunda sanawda bolan has gymmatly we ýokary derejede isleg bildirilýän gymmatlyklar barlanylýar. Tükelleyiş sanawundaky maglumatlary bilen gözegçilik barlaglarynyň maglumatlarynyň arasynda ep-esli çaprazlyklar (tapawutlyklar) ýüze çykarylan

mahaly gymmatlyklaryň gaýtadan tutuşlygyna tükellemesini geçirmek üçin tükelleýiş iş toparynyň täze düzümi bellenilýär. Kärhananyň ýolbaşçysy gymmatlyklary tükellemegi geçirmekte bozulmalara ýol beren tükelleýiş toparynyň birinji düzüminiň jogatkärçiligi baradaky meselä haýal etmän garamalydyr. Tükellemegiň gözegçilik barlaglarynyň netijeleri delilnama bilen resmileşdirilýär. Tükelleýiş iş toparynyň işi teswirnama bilen resmileşdirilýär, şonda tükellemegiň netijeleri beýan edilýär.

Peýdalanylmadyk haryt-maddy gymmatlyklar bar mahaly teswirnamada şol gymmatlyklaryň getirilen wagty, olary iberijiniň ady, tükellenilýän pursatda gymmatlyklaryň ýagdaýy we olaryň hiliniň pese gaçmagynyň sebäpleri görkezilýär. Şeýle haryt-maddy gymmatlyklar üçin aýratyn tükelleýiş sanawlary düzülýär, şol gymmatlyklaryň özi bolsa saklanylýan ýerinde aýrybaşga ýerleşdirilýär. Ulanmaga ýaramsyz ýagdaýdaky gymmatlyklar üçin aýratyn tükelleýiş sanawy düzülýär. Toparyň teswirnamasynda olar aýratyn bellenilip geçilýär, onda olaryň zaýalanmagynyň sebäpleri we bu babatda günäkär adamlar görkezilýär. Toparyň teswirnamasynda gymmatlyklary tükellemegiň netijeleri boýunça öz gelen netijesini beýan edýär we ýüze çykarylan kemçilikleri düzetmek, kem çykmalary we artyk çykmalary sortlaryny (hilini) üýtgetmek boýunça hasaplamalary, şeýle hem tebigy ýitgileriň ölçegleriniň çäklerinde kem çykmalary hasapdan çykarmak hakyndaky teklipleri berýär. Tükellemegiň tamamlanmagy bilen tükellemek boýunça ähli maglumatlar we toparyň teswirnamasy hemişelik hereket edýän tükelleýiş toparynyň garamagyna berilýär.

Kärhanalaryň ýolbaşçylary haryt-maddy gymmatlyklary we pul serişdelerini tükellemegiň dogry hem-de wagtynda geçirilmegi üçin we olaryň duýdamsyzlygynyň üpjün edilmegi üçin jogapkärçilik çekýärler. Olar gysga möhletlerde gymmatlyklaryň hakykatda barlaryny doly hem-de takyk barlamagy üpjün edýän şertleri döretmäge (ýükleri tehniki taýdan gurat terezi hojaklygy bilen gaýtadan çekip görmek hem-de ondan-oňa geçirmek we başgalar üçin işçi güýji bilen üpjün etmäge) borçlydyrlar.

Baş hasapçy (buhgalter) degişli birlikleriň we gulluklaryň ýolbaşçylary bilen bilelikde tükellemegi geçirmegiň bellenilen kadalarynyň berjaý edilişine jikme-jik gözegçiligi üpjün etmäge borçlydyr. Kärhananyň hasapphanasy (buhgalteriýasy) haryt-maddy gymmatlyklary tükellemek bilen bir wagtyň özünde, ähli degişli hasaplar boýunça aragatnaşykda hasaplary bilen deňeşdirip group, ýazgylaryny barlaýar. Mysal üçin, esasy serişdeler boýunça (düýpli maýa goýumlarynyň degişli hasaplary bilen ylalaşylan ýagdaýda) desgalaryň ählisiniň ulanylmaga kabul edilendigini, hasapda durýandygyny, haryt-maddy gymmatlyklar boýunça - gelip gowuşan gymmatlyklaryň hemmesiniň girdeji edilendigini, çykarylanlaryň bolsa – hasapdan çykarylandygyny we hasaba alnyşda beýan edilendigini, tamamlanylmadyk önümçilik boýunça – çyarylan önümler üçin harajatlaryň hemmesiniň hasapdan çykarylandygyny we başgalary bellemek zerurdyr.

Tükellenilende we beýleki barlaglar geçirilen mahaly emlägiň hakykatda bar bolanlarynyň hasaphana (buhgalteriýa) hasaba alnyşynyň maglumatlary bilen ýüze çykarylan tapawutlar şu aşakdaky tertipde düzgünleşdirilýär:

1). Artyk çykan esasy serişdeler, maddy gymmatlyklar, pul serişdeleri we beýleki emläk artyk bolmagynyň sebäplerini we günäkär adamlary soňra anyklamak bilen, girdeji edilmäge hem-de balans bahasy boýunça degişli maliýe netijelerine geçirilmäge degişlidir;

2). Kanunçylyk arkaly bellenen tertipde tassyklanylan ölçegleriň çäklerinde gymmatlyklaryň kemelmegi kärhananyň ýolbaşçysynyň görkezmesi boýunça önümçilik, dolanşyk harajatlaryna hasapdan çykarylýar. Kemelmegiň ölçegleri diňe hakykatdaky ýetmezçilikler ýüze çykarylan halatlarda ulanylyp biliner. Ölçegleri bolmadyk mahaly kemelmäge ölçegden artyk kem çykmak hökmünde garalýar;

3). Maddy gymmatlyklar, pul serişdeleri we beýleki emläk-haryt kem çykan mahaly, şeýle hem ölçegden artyk zaýalanandaky tebigy ýitgi günäkär adamlara degişli edilýär we bellenen ölçegler boýunça könelmegi tutup galmak bilen, şol wakanyň ýüze çykan pursatynda ulanylyan şertnamalaryň (bazar) nyrlary boýunça tutulyp alynýar. Beýleki ýagdaýlarda Türkmenistada hereket edýän kanunlar, permanlar we düzgünnamalar esasynda amala aşyrylýar;

4). Sortuny (hilini) üýtgetmegiň netijesinde artyk ýa-da kem çykan harytlaryň özara hasaplaşygyny diňe kadadan çykma hökmünde, şol bir barlanýan döwürde, şol bir barlanýan adamda, şol bir görnüşli haryt-maddy gymmatlyklar babatynda we birmeňzeş möçberlerde geçirmäge rugsat berilýär;

5). Ministrlikler we pudaklaýyn dolandyryş edaralary haryt-maddy gymmatlyklaryň toparynyň düzümine girýän gymmatlyklar daş görnüşi boýunça meňzeş ýa-da birmeňzeş gaba gaplanan bolsa (olar gabyny açmazdan goýberilen halatynda) haryt-maddy gymmatlyklaryň şol bir topary babatynda şunuň ýaly hasaplaşyga rugsat bermegiň tertibini belläp bilerler;

6). Sortlaryň üýtgedilendigi barada maddy jogapkär adamlar giňişleýin düşündiriş berýärler;

7). Sorty (hili) üýtgedilen harytlaryň özara hasaplaşygyny geçirmek mümkinçiligi baradaky teklipler tükelleyiş boýunça işçi topary tarapyndan hemişelik hereket edýän tükelleyiş toparynyň garamagyna berilýär we kärhananyň ýolbaşçysy berlen ähli materiallary öwrenenden soň hasaplaşygy geçirmek hakynda degişli çözgüt kabul edýär;

8). Sorty (hili) üýtgedilendäki kem çykan ýa-da artyk çykan harytlaryň hasaplaşygy geçirilende kem çykan gymmatlyklaryň bahasy artyk çykan harytlaryň bahasyndan ýokary bolsa, ondan bahadaky tapawut günäkär adamlara degişli edilmelidir;

9). Sorty (hili) üýtgetmekde anyk günäkärler belli bolmadyk halatynda jemlerdäki tapawutlara tebigy ýitginiň ölçeginden artyk möçberdäki haryt ýetmezçiligi hökmünde önümçilik we dolanyşyk çykdajylaryna hasapdan öçürilýär ýa-da maliýeleşdirmeklik (gaznalary) azaldylýar.

10). Sort (hil) üýtgedilende maddy jogapkär adamlaryň günäsi bolmazdan ýetmezçilikden emele gelen bahadaky tapawutlar babatynda tükelleýiş toparlarynyň teswirnamalarynyda şunuň ýaly tapawutlary günäkär adamlara degişli edip bolmaýan sebäpler barada düşündiriş bermelidir.

Toparyň mejlisiniň teswirnamasy kärhananyň ýolbaşçysy tarapyndan tükellemek işi tamamlanandan soňky 10 günden gijä galynman tassyklanylýar we ol haýal etmän tükellenilen mahaly ýüze çykarylan kemçilikleriň sebäplerini düzetmek barada çäreler görmäge, şeýle hem degişli wezipeli adamlardan köp ýatan we artyk gymmatlyklaryň emele gelmeginiň sebäplerini düşündürmegi talap etmäge hem-de olary peýdalanmak ýa-da ýerlemek boýunça çäreleri görmäge borçludur. Derňew edaralarynyň talap etmagi boýunça tükelleýiş işi geçirilen mahaly gutarnykly netije çykarmak we toparyň teswirnamasyny tassyklamak örän gysga möhletlerde geçirilýär. Tükellemegiň netijeleri tükellemek işi tamamlanan aýyň hasaba alnyşynda we hasabatlarynda beýan edilmelidir.

Tükellemek işini geçirmegiň netijesi kärhanada alynyp barylýan maddy we material serişdeleriniň hem-de beýleki gymmatlyklaryň hasabatynyň kada laýyklygyny ölçerýär, şeýle hem material jogapkär adamlaryň borçlaryny ýerine ýetirişini kesgitleýär.

Biziň ýurdumyzda Hormatly Prezidentimiziň başda durmagynda pudaklarda jemgyýetçilik köpçüliginiň gymmatlyklary kada laýyk, rejeli peýdalanylmalydyr we goralmaladyr.

XV. Türkmenistanyň salgyt – býujet syýasaty we ýurduň ykdysady ösüşine onuň täsiri.

Türkmenistanyň ykdysady syýasaty köp ugurlar boýunça amala aşyrylýar. Onuň durmuşa geçirilmeginde salgyt syýasaty aýratyn orny eýeleýär. Bu syýasat döwleti material we maliýe-pul serişdeleri bilen üpjün etmegiň esasy bolup durýar.

Salgytlar diýip nämä düşünmeli?- bu döwlet kanun çykaryjylyk häkimiýetiniň ýokary edarasy tarapyndan bellenen hökmany we öwezi dolunmaýan töleglerdir. Olary şahsy we edara görnüşli taraplar kanunda göz önünde tutulan möçberlerde býujete, ýagny döwlet gaznasyna töleýärler. Salgytlar döwletiň esasy girdeji çeşmesi bolup durýarlar we olaryň esasy ähmiýeti özbaşdak hojalyk eýeleriniň girdejileriniň bir bölegini döwletiň peýdasyna almakda jemleýär. Ol alynýan bölek kanuny tertipde ozal kesgitlenilýär-bellenilýär.

Salgyt salmagyň aýrylmaz bölegi bolup durýan salgytlaryň, ýeňillikleriň we maliýe jerimeleriň üsti bilen döwlet hojalygy netijeli ýöretmäge, bellenen maksatlara ýetmagi höweslendirmäge, kärhanalara özygtyýarlyklarynda galan girdejileri önümçiligi ösdürmek üçin netijeli peýdalanmaga ýeketäk talaby bildirýär. Şunda jemgyýetçilik önümçiligine gatnaşyjylaryň ählisine deň şertleri döredýär. Hojalyk özgertmelerini çuňlaşdyrmak boýunça beýleki çäreler bilen utgaşyklykda olar maliýe bazaryny goşmak bilen ýeketäk bitewi bazaryň emele gelmegi, hereket etmegi, kämilleşmegi we çuňlaşmagy üçin zerur bolan mümkinçilikleri döredýärler.

Döwlet bilen kärhanalaryň özara gatnaşygynyň emele getirilmeginiň bitewiliginiň salgyt usullary esasynda gazanylmagynyň amala aşyrylmagy kärhanalara gazanylan serişdeleri peýdalanmaga deň şertleri döredýär. Döwlet bilen kärhananyň gatnaşyklarynyň salgyt usulyýeti bilen kadalaşyrmagyna geçilmeginiň möçberi we ähmiýeti Türkmenistanda amala aşyrylýan ähli ykdysady özgertmeleriň möhüm bölegi hökmünde ykrar edilen salgyt özgertmesi hökmünde baha bermäge mümkinçilik döredýär.

Garaşsyz we Baty Bitarap Türkmenistanyň ilkinji günlerinden başlap, onuň salgyt syýasaty edara görnüşli we şahsy taraplaryň işini işeňňirleşdirmegi, haryt we importy çalyşýan önümçiligi, bäsdeşlige ukyply önümleriň öndürilişiniň ösdürilmegini, eksportyň artyşyny, durmuş ulgamlaryny, gurluşlary, daşary yurt maýa goýumalaryny çekmegi, salgyt töleýjilere salgyt ýüküniň güçlendirilmegine ýol bermezden hereket edýän salgyt ulgamlaryna gaýtadan seretmegiň ýoly bilen önümçiligi we telekeçiligi ösdürmegi höweslendirmäge gönükdirilipdi we gönükdirilmeginde galýar. Şunda ýurduň bazar ykdysadyýetine geçýändigini bilen baglanyşylykda önümçilik-edara görnüşli we şahsy taraplaryň işeňňirleşýän ähli işi göz önünde tutulýar.

Türkmenistanyň hereket edýän salgyt ulgamy we Türkmenistanyň salgytlar hakyndaky bitewi kanuny ýurduň Baş Kanuny – Türkmenistanyň Konstitusiyasyna we beýleki birnäçe kanunlara hem-de kadalaşdyryjy namalaryna esaslanýar we ýurduň ykdysadyýetiniň gurluşynyň aýratynlyklary bilen baglanyşykly özüniň tapawutlandyryjy häsiýetlerine we wezipelerine eýedir. Oňa önümçiligiň möçberini artdyrmaga we çykdaýlary peseltmäge, daşary yurt maýa goýumalaryny, halk hojalygynyň ähli ulgamynda önümçiligi we telekeçiligi höweslendirmäge gönükdirilen tapawutlandyryjy aýratynlyklar hem mahsusdyr.

Salgyt kadalaşdyrylyşynyň pul – karz kadalaşdyrylyşy bilen utgaşygynyň bazar ykdysadyýetini dolandyrmagyň has netijeli görnüşini bolup durýandygyna dünýä tejribesi şaýatlyk edýär. Arassa maliýe wezipesi- döwlet girdejileriniň üpjünçiligi bilen birlikde salgyt guraly özüde jemgyýetçilik önümçiligine, onuň depginine we gurluşyna, ylmy-tehniki ösüşiň barşyna ykdysady täsir etmek üçin köp mümkinçilikleri jemleýär. Salgyt salmagyň ulgamy desgasy, çeşmesi, salgyt almagyň görnüşini we ş.m-ler boýunça tapawutlanýan salgytlaryň köp görnüşini işläp taýýarlady we olary iş ýüzünde ulanýar.

Türkmenistanda hereket edýän salgytlaryň köp görnüşliligi belli bir derejede salgyt töleýjileriň tölege ukyplylygyny saklamaga, salgyt ýüküni has-da ýenletmäge, girdejileriň görnüşleriniň dürli-dürlüdigini beýan etmäge, sarp edilişe we toplanyşa täsir etmäge mümkinçilik berýär. Şunda salgytlaryň köp görnüşiniň netijeli hereket etmegi salgytlaryň her biriniň salynmagynyň we olaryň ähli jeminiň uly bolmazlygyny aňladýar.

Türkmenistanda salgytlaryň hereket edýän çeşmeleri bolup girdejileriň dürli görnüşleri durýarlar; girdejiler, haryt dolanşygy, aýlyk haky we ş.m. Şundan salgyt salmagyň binýady hökman salgyt tölemegiň çeşmesi bilen gabat gelmeýär. Mysal üçin, gös-göni girdejä salgyt salynan ýagdaýynda, emläge ýa-da ýerasty baýlyga salgyt salynan halatynda salgyt girdejiden tölenilip bilinear.

Salgyt salmagyň sütüni bolup şular dürýarlar; peýda gazanjy, girdeji (girdeji salgydy boýunça, şahsy taraplara salynýan girdeji salgydy boýunça); emläk (emläk salgydy boýunça); harytlaryň gümrük bahasy (goşulan baha salgydy boýunça, aksizler boýunça, gümrük paja boýunça); ulag serişdeleriniň ýük göterijiligi, ýük ýerleşşi, kuwwatlylygy (ulag serişdeleriniň eýelerine salynýan salgyt boýunça) we beýlekiler.

Türkmenistanda hereket edýän salgytlary beýleki ýurtlarda bolşy ýaly gös-göni we gytaklaýyn salgytlara bölmek bolýar. Şunda gös-göni salgytlary eýeçilige ýa-da girdejä (girdeji, peýda, emläk we ş.m.) düşýän salgytlara degişli etmek bolar, gytaklaýyn salgytlara bolsa- dolanşyk we sarp ediş salgytlar degişlidir. Gösgöni salgydyň töleýjisi bolup salgyt salynýan eýeçiligiň eýesi ýa-da salgyt salynýan girdejinini alyjy durýar, şonda gytaklaýyn salgydy gutarnykly töleýji bolup harydy sarp ediji durýar, oňa salgyt bahasyna goşmak bilen salynýar. Ýone iş ýüzünde bu ölçegler hem mydama hakykata laýyk gelmeýär, sebäbi gös-göni salgytlar amatly halatlarda bahanyň artmagynyň guralynyň üsti bilen sarp edijä ýüklenilip bilinear, gytaklaýyn salgytlar bolsa mydama sarp ediljilere salynyp bilinmez, sebäbi bazaar mydama ozalky möçberde ýokarlandyrylan bahalar boýunça harytlary alyp bilmez.

Türkmenistan Garaşsyz we Bitarap döwlet hökmünde emele gelen pursatyndan başlap birnäçe salgytlar hakyndaky kanunlar kabul edildi. Garaşsyzlyk döwrüniň içinde salgyt kanunçylygy babatda döwletiň syýasaty salgydyň mydama kämilleşdirilmegine gönükdirildi, ol kanunlaryň kabul edilmegi, şeýle hem Türkmenistanyň Prezidentiniň kararlary we permanlary bilen kämilleşdirildi. Bu kanunçylyk namalar salgytlary hasaplamagyň ulgamyny tertipleşdirmäge, şeýle hem Türkmenistanyň kanunçylygyny bozandygy üçin salgyt töleýjilere ulanylýan maliýe jerimelerini peseltmäge gönükdirildi.

Häzirki döwürde Turkmenistanda salgytlaryň we býujete hokmany tölegleriň şu aşakdaky görnüşleri herket edýär; goşulan baha salgydy, girdeji salgydy, ýerasty baýlyklardan peýdalanylandygy üçin salgyt, aksizler, emläk salgydy, ulag serişdeleriniň eýelerine salynýan salgyt, gymmatly kagyzlar bilen amallara salynýan salgyt, eýeçiligiň döwlete dahylsyz görnüşli kärhananyň oba hajalygynda bolmadyk ýerine salgyt, şahsy taraplaryň girdeji salgydy (patent tölegi), ýerli salgytlar we ýygymlar, gümrük paja, döwlet durmuş ätiýaçlandyrmasyna geçirimler.

Ýokarda agzalyp geçilen salgytlar, ýygymlar, tölegler we paçlar Türkmenistanyň Döwlet býujetiniň girdeji böleginiň esasy çeşmesi bolup durýar.

Häzirki wagtyda Türkmenistanyň salgytlar hakyndaky bitewi kanuny gutarnykly taýýarlanylýp, doly güýjine girdi.

Türkmenistanyň salgytlar hakyndaky bitewi kanunyň kabul edilmegi umumy ýörelgeleri döretmäge mümkinçilik berer, olar ähli salgytlara bar bolan salgyt kanunlaryny ulanmagyň gurlallaryny, dürli salgyt ýeňillikleriniň berilmegini, döwlet dolandyryş edaralary üçin salgyt salmak babatda kanun çykaryjylaryň gelejekki işi üçin esasy ýörelgeleriň we ugurlaryň belenilmegi üçin ulanarlukly bolar, şeýle hem umumy ýörelgeler Türkmenistanyň salgyt ulgamyna salgyt

töleýjileriň we daşary yurt maýa goýujylarynyň ynamynyň pugtalanmagyna ýardam berer. Salgyt salmak ulgamyny kämilleşdirmegi çuňlaşdyrmak boýunça iş umumy döwlet, şeýle hem ýerli salgytlar babatynda amala aşyrylar. Olarda salgyt bilen salgyt töleýjileriň aýry-aýry toparlaryny gurşap almak ýaly täze çemeleşişler, şeýle hem salgyt salmagyň binýadyny kesgitlemegiň has kämil çemeleşişleri jemlenilýär.

Şunuň bilen salgyt ulgamyny kämilleşdirmek işi tamamlanmaýar, bu kämilleşdiriş işi salgyt edarasy bilen salgyt töleýjileriň arasynda özara gatnaşygyň täze görnüşini gurmak ugrunda dowam etdiriler, bu özara gatnaşyk özara hyzmatdaşlyga, özara kömege esaslanýar, bu gatnaşyklaryň esasynda Türkmenistanyň Döwlet býujetiniň üsti bilen salgyda gelen pullary halkyň eşreti, umumy işleri kanagatlandyrmaga we umumy döwlet wezipelerini çözmäge gaýtadan paýlamagyň guraly hökmünde Türkmenistanyň ykdysadyýetine salgytlaryň umumy maksadyna we ähmiýetine düşünmegi esas edip goýýar. Iki gezekleýin salgyt salgytlaryndan gaça durmak barada, gytaklaýyn salgyt barada, şeýle hem salgytlary ýygnamakda özara hereket we kömek boýunça, ilkinji nobatda Türkmenistanyň ykdysadyýetiniň nebit-gaz toplumyna maýa goýum goýýan yurtlar bilen halkara şertnamalaryny kabul etmäge taýýarlamak maksady bilen daşary ýurtlaryň salgyt guramalary bilen halkara hyzmatdaşlygy işjeň giňeltmek boýunça işler dowam etdiriler, munuň özi Türkmenistan bilen halkara we ykdysady gatnaşyklary edýän beýleki ýurtlar bilen gelejekde şunuň ýaly hyzmatdaşlygyň netijeligini pugtalandyrmaga mümkinçilik berer. Salgyt kanunçylygynyň iş ýüzinde ulanylyşynyň seljermesi olaryň tutuş Türkmenistanyň ykdysadyýetiniň ösüşine, şeýle hem aýry-aýry pudaklaryň ösüşine täsirini kesgitlemäge mümkinçilik berer, salgyt özgertmelerini çuňlaşdyrmak boýunça esasy ugury işläp taýýarlamaga ýardam berer. Bu ilkinji nobatda nebit-gaz, energetika, dokma senagaty, oba hojalygy we beýlekiler ýaly ykdysadyýetiň ileri tutulýan pudaklaryna dahyllydyr.

Döwlet salgyt syýasatynyň kämilleşdirilmegi şu aşäkdaky ýörelgeler esasynda guralýar;

- salgyt ulgamynyň durnuklylygy;
- salgytlary ýygnamagyň ulgamynyň hasabyny we tygşylylygyny ýönekeýleşdirmek;
- salgyt salmagyň adalatlylygy;
- salgyt töleýjileriň hukuklarynyň deňligi;
- salgyt ýeňiliklerini we olaryň peýdalanyşyny tertipleşdirmek.

Bu çäreleriň ählisi salgyt salmagyň kanunçylyk binýadyny durnuklaşdyrmaga mümkinçilik berer, bu Türkmenistanyň ykdysadyýetiniň ähli edaralarynyň işeňnirliginiň artmagyna amatly täsir eder.

Döwlet býujeti- bu salgytlardan, töleglerden, ýygymlardan, jerimelerden we döwlet paçalaryndan toplanýan we Döwlet dolandyryş edaralaryna, Döwlet gorag gulluklaryna, bilim, saglyk, durmuş üpjünçiligi, jemagat hyzmatlary, medeniýet ulgamlaryna, ýaşaaýyş we durmuş maksatly gurluşyklara, şeýle hem Döwlet ätiýaçlyk gorlaryna gönükdirilýän maliýe-pul serişdeleriniň gaznasydyr.

Býujeti kadalaşdyrylyşynyň baş maksady Türkmenistanda önümçilik möçberiniň we raýatlaryň girdejileriniň durnukly ösüşini üpjün etmek bolup durýar.

Ýurtda geçirilýän syýasy we ykdysady özgertmeler uzakmöhletleýin býujet syýasatyna, ykdysadyýetiň ileri tutulýan pudaklaryny maliýeleşdirmäge, býujet tabşyryklaryny bäsdeşlikde paýlamaga gönükdirilendir.

Býujet çykdajylarynyň iň esasy ileri tutulýan ugurlarynyň biri, ol hem durmuş ulgamyna bolan çykdajylar bolmagynda galýar.

XVI. Salgytlaryň gaýry ykdysady toparlar bilen arabaglanşygy we olaryň maliýe gatnaşyklar ulgamynda tutýan orny.

Ähliumumy ykdysady topary diýilip hasaplanýan “maliya” deňşililikde, gaýtadan paýlaýys gatnaşyklary aňladýan salgytlar hususy ykdysady topar bolup hereket edýärler. Şol sebäpli, salgyt häsiýeti bolan gaýtadan paýlaýys gatnaşyklary öwrenilende, maliýäniň çuňňur düýp mazmunyny bilmek zerurdyr. “Maliýe” ähliumumy ykdysady topary arkaly salgyt gatnaşyklary paýlaýys we gaýtadan paýlaýys gatnaşyklaryň bir bölegi bolup durýarlar, döwlet bolsa tejribede ulanylýan salgyt görnüşleriniň we salgytlary dolandyrylyşynyň usullarynyň kömegi bilen olary hereket edýän ykdysady ulgama ornaşdyrýar.

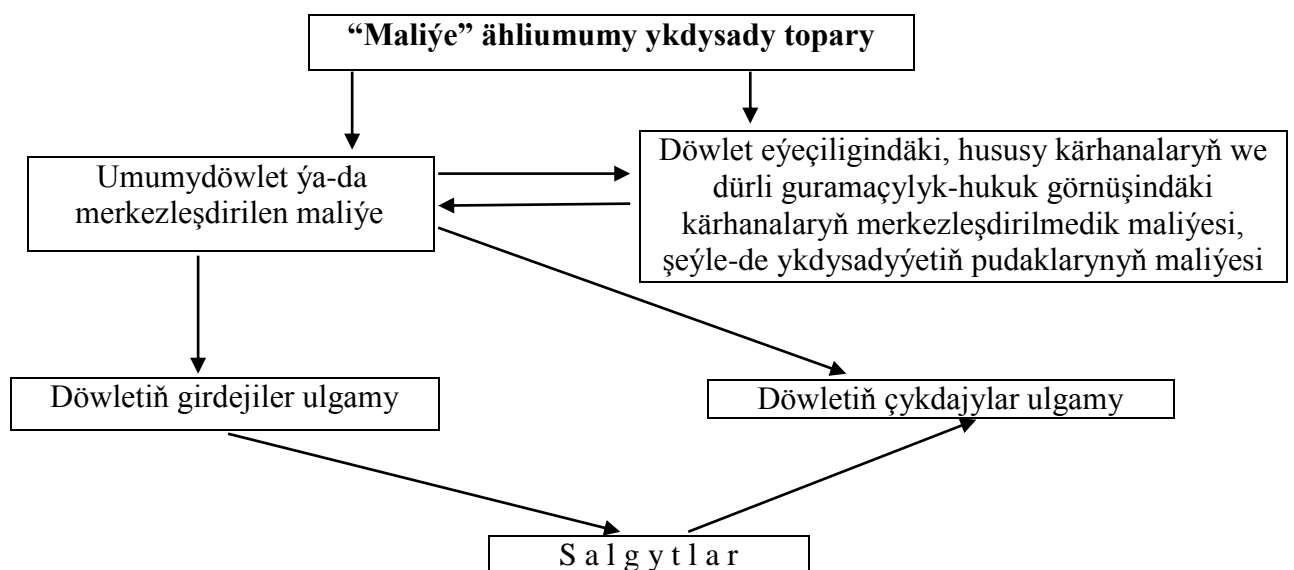
Maliýäniň nazaryýetiniň esaslary- bu salgytlary kämilleşdirmek maksady bilen olaryň düýp mazmunyny we ykdysady zerurlygyny öwrenmek üçin usulyýet binýadydyr. Mälim bolşy ýaly, maddy baýlyklar adamlaryň haýsam bolsa-da bir işi alyp baryşlarynyň netijesinde döredilýär, maliýe hakyndaky ylym bolsa bu maddy baýlyklaryň paýlanylyşyna we gaýtadan paýlanylyşyna akyl ýetirmäge mümkinçilik berýär. Maddy baýlyklar bilen geçirilýän alyş-çalyş öndürilen harytlaryň döwrümini deň derejeli pul möçberi bilen üpjün edýär hem-de jemi girdejiniň (gymmatlaryň jemi) takyk ululygynyň emele gelmegi bilen tamamlanýar. Bu ykdysady wakalaryň hemişe täzeden gaýtalanmagy sebäpli, ol gymmatyň paýlanylmagynyň zerurlygyny şertlendirýär. Jemgiýetçilik önümçiliginiň üznüksiz gaýtalanmagy pul görnüşinde gymmadyň paýlanylmagyny we gaýtadan paýlanylmagyny şertlendirýär. Durmuşda bolup geýýän wakalara bagly bolmazdan, jemgyýet özüniň ýaşaýyşa bolan ukyplylygyny maddy taýdan üpjün edilmeginde zerurçylyk çekýär we jemgyýet näçe kämil bolsa, şonça-da bu islegler nas-da ýokary we dürli-dürli bolýar. Hut täze gymmadyň döredilmeginiň we paýlanylmagynyň nukdaýnazaryndan olaryň kanuna laýyk gelýändiglerini öwrenmek bilen maliýe hakyndaky ylym meşgullanýar. Nyrhlar bilen bilelikde, maliýe gymmadyň emele gelmegini we paýlanylmagyny takyklaýar, bu wakalaryň gurulşynyň ýörelgelerini kesgitleýär. Maliýe ylmy tarapyndan gymmadyň paýlanylmagynyň kesgitlenilen ýörelgeleri “salgyt” we “salgyt salmak” ykdysady toparlara mahsus bolan ýörelgeler bilen üsti ýetirilýär.

“Maliýe” ähliumumy ykdysady topary ykdysady toparlaryň toparlanyşynyň ähli **üç alamatlaryna** gabat gelýär, has takygy; **birinjiden**, “maliýe” ykdysady

topar her bir ykdysady wakanyň ýa-da hadysanyň düýpli esaslaryny aňladýar. “Maliýe” ykdysady topary howaýy dälde hakyky hem-de tejribede pul gaznalary görnüşinde ulanylýar; **ikinjiden**, “maliýe” ykdysady topary jemgyýet zeruryýetçiligi üçin niýetlenilen alamatlary bilen üpjün edilen, ol özüne mahsus bolan anyk görnüşleriniň üsti bilen tejribede aňly-düşünjeli ulanylýar; **üçünjiden**, “maliýe” ykdysady toparyň umumy hem-de hususy alamatlary biri-biri bilen aýrylmaz arabaglanyşykda bolup durýarlar, nazaryýet taýdan olar gapma-garşylyklaryň birligini şertlendirýärler. “Malyýe” ähliumumy ykdysady topary gymmadyň paýlanyşynyň guraly bolup hereket edýär hem-de üznüksiz önümçiligi dolandyrmagyň maksatlaryna hyzmat edýär. Ykdysady gatnaşyklar ulgamynda we tejribede “maliýe” ykdysady toparynda umumy (gymmady paýlamagyň zerurlygy) we hususy (paýlaýyş wakalaryň anyk mazmunyny aňladýan görnüşleriniň saýlanyp-seçilmegi) başlangyçlaryň bitewiligi öz beýanyny tapýar.

“Maliýe” ähliumumy ykdysady topary bu bitewi hem-de biri-birine bagly hususy ykdysady toparlaryň toplumydyr. Olaryň her biri toparlanyşygyň ýokarda bellenişli geçilen hakykat ölçeglerine laýyk gelýän jemgyýet üçin niýetlenilen özboluşluklary bilen üpjün edilen. “Maliýe” ähliumumy ykdysady toparyň mazmunyna akyl ýetirme- bu oňa tabyn bolup durýan toparlaryň özboluşlyklaryny özleşdirmekdir. Şol sebäpli, “maliýe” ähliumumy ykdysady toparyň çäginde “salgyt” we “salgut salmak” ykdysady toparlaryň kömegi arkaly ykdysady gatnaşyklaryň düzümini kesgitlemek maksada laýykdyr. “Salgyt” we “salgut salmak” ykdysady toparlary bu maliýe häsiýetli ykdysady toparlarydyr, şol sebäpli öz arasynda biri-biri bilen bagly maliýe, şeýle-de gymmadyň paýlanyşynyň dürli proseslerini şertlendirýän gaýry ykdysady toparlaryň ähli jemini yzygiderli gözden geçirmek örän zerurdyr. “Salgyt” we “salgut salmak” ykdysady toparlaryň ähliumumy ykdysady topary bolup duran “maliýa” deňişlilikdäki arabaglanyşygyny 1-nji şekilde beýan edilýär.

“Maliýe” ähliumumy ykdysady topary bilen “salgyt” we “salgut salmak” ykdysady toparlaryň arabaglanyşygy. (1-nji şekil)

Bu getirilen şekilde görnüşi ýaly, pul görnüşinde gymmadyň paýlanylyşynyň ähliumumy ykdysady toparý hökmünde hereket edýän “maliýe” paýlanylyşynyň hususy toparlaryna bölünýär, has takygy; umumydöwlet ýa-da merkezleşdirilen maliýa hem-de merkezleşdirilmedik maliýa ýa-da döwlet eýeçiligindäki kärhanalaryň, hususy kärhanalaryň we dürli guramaçylyk-hukuk görnüşindäki kärhanalaryň maliýesine, şeýle-de ykdysadyýetiň pudaklarynyň maliýesine. Bu arabaglanyşyk hojalygy alyp barýan birliklerden salgytlaryň ýygnaşmagy, hem-de durmuş-ykdysady meýilnamalary býujetden maliýeleşdirilmegi bilen şertlendirilýär. Salgytlar bolsa býujetiň girdejiler böleginiň emele gelmegine gatnaşýarlar hem-de döwlet çykdajylaryny maliýe serişdeleri bilen üpjün edýärler.

Täze döredilen gymmat ilkinji nobatda üznüksiz önümçiligiň üznüksizligini üpjün etmek üçin paýlanylmaga degişlidir, “maliýe” ähliumumy ykdysady toparý bolsa gymmadyň paýlanylmagynda takyklaýjy orun tutýar. Nyrh we gaýry ykdysady toparlar bilen bilelikde “maliýe” ykdysady topsry ilkinji paýlaýş gatnaşyklaryň diňe bir böleginiň paýlanylyşygy, başgaça aýdanyňda, harytlary, işleri we hyzmatlary gös-göni öndürýän öndürijileriň derejesinde bolup geçýän paýlanşygy aňladýar. Gymmadyň paýlaýş ulgamynda salgyt gatnaşyklarynyň tutýan ornuny pul görnüşinde anyklamak maksady bilen we onuň başlangyç nokadyny kesgitlemek üçin pul serişdeleriniň amala aşyrylan hereketleriniň wajyp ähmiýeti bardyr. Nagt we nagt däl pul görnüşlerinde amala aşyrylýan hasaplaşyk-pul amallary däl-de, üznüksiz önümçiligi bilen şertlendirilen hereketler pul serişdeleriň hakyky hereketini aňladýar.

Öwezini doluş, toplaýş we sarp ediş gaznalaryň arasyndaky deň ölçeglikler hereket edýän nyrhlaryň esasynda kesgitlenilýär. Haryt alyş-çalşygyň we pul serişdeleriniň dolanşygynyň tamamlanylmagy bilen maliýe gatnaşyklary ýüze çykýar. Gelişikleriň tamamlanylmagy, bergiler boýunça borçnamalary üzmek üçin möhletleriň ýetmegi, başgaça aýdanyňda, girdejiniň (ähli harytlaryň, işleriň we hyzmatlaryň bahasynyň jemi) alynýan pursadynyň hem-de onuň paýlanylýan pursadynyň ýüze çykýandygyny aňladýar. Maliýe gatnaşyklaryň bu jemi merkezleşdirilmedik maliýe, başgaça, hojalygy alyp barmak birlikleriň maliýesi diýilip atlandyrylyp bilinear. Onuň binýadynda, başgaça, onuň esasynda gaýtadan paýlaýş gatnaşyklary, şol sanda salgyt hukuk gatnaşyklary ýüze çykýar. Bu ikinji derejeli gaýtadan paýlaýş gatnaşyklarynyň gurşawdyr.

Pul görnüşinde paýlanylýan gymmat gaýtadan paýlanylandadiňe salgyt gatnaşyklary emele gelmeýär. Gymmadyň gaýtadan paýlanylyşyna karz, ätiýaçlandyryş we gaýtadan paýlanş gatnaşyklaryň bir bölegi goşulýar. Umumydöwlet (merkezleşdirilen) maliýesi gaýtadan paýlaýş gatnaşyklaryň bir bölegi bolup durýar we umumydöwlet maliýe serişdelerini harçlamak ýoly bilen ýüze çykýar. Salgyt gatnaşyklary bärde özboluşly ulgama birleşýärler.

Salgytlar maliýe gatnaşyklar ulgamynda döwlet maliýesine hem-de hojalygy alyp barýan birliklerine, degişlilikde deňagramlygy saklaýar. Şonuň bilen birlikde, bazaar gatnaşyklaryň ösmegi we ykdysadyýetde hususy eýeçiligiň agramynyň artmagy bilen, salgytlar üznüksiz önümçiligiň aýrylmaz düzüm bölegine öwrülýärler. Diýmek, maliýe gatnaşyklary- bu maksatly ugurlarda

ulanylýan merkezleşdirilen we merkezleşdirilmedik pul gaznalaryny döretmek we ulanmak ýoly bilen jemi öndürilen önüm paýlananda we gaýtadan paýlananda emele gelýän ykdysady gatnaşyklaryň jemidir.

“Maliýe” ähliumumy ykdysady topary gymmadyň aýry bölekleriniň gazna zeruryýetçiligi bilen bagly paýlaýyş gatnaşyklaryň ählisini aňladýar. Bärdebolup geçýän paýlaşygyň umumy kanunalaýyklygyna, has takygy onuň zerurlygyna, şeýle-de maliýe-hojalyk işiniň dowamynda öndürilmedik zatlary paýlap bolmajakdygyna akyl ýetirilýär. Gymmadyň paýlanylýan bölekleriniň gazna takyklygy bu maliýe ykdysady toparynyň howaýy alamatydyr. “Maliýe” ykdysady toparynyň bu tapawutlandyryjy alamatlary ohy “nyrh” we “pul” ykdysady toparlaryndan arany açdyrýar.

Harytlar bilen geçirilýän alyş-çalyş amallary we bazaar gatnaşyklaryň kanunlary häzirkizaman jemgyýetiň durmuşa ukyplylygynyň esaslaryny düzýär. Harytlar bilen geçirilýän amallaryň we bazaar ykdysadyýetiniň kanunlarynyň esasynda “malyýe” ykdysady topary arkaly täze döredilen gymmady paýlamak boýunça köp sanly gatnaşyklar ýüze çykýar. Gaýtadan paýlaýyşa döwletem gatnaşýar. Bu bolsa gymmadyň paýlanylan bölekleriniň ikinji, üçünji gezek we ondanam köp gaýtadan paýlanylmagyny şertlendirýär. Bu paýlaşyga “maliýe” diýlip atlandyrylýan ilkinji paýlaýyş ähliumumy ykdysady toparyna degişli hususy ykdysady toparlaram goşulýarlar. Şeýlelik-de biri-birine tabyn bolup durýan maliýe gatnaşyklaryň toplumy düzülýär. Maliýe gatnaşyklaryň maksatly ugrukdyrylmasy “maliýe” we “karz” diýlip atlandyrylýan biri-birinden çetleşýän iki toparyň bölünmegine getirýär.

“Karz”- bu töleglilik, gaýtaryp bermeklik, möhletlilik we maddy üpjünçilik (girew bilen) ýörelgeleriniň esasynda hereket edýän özbaşdak ykdysady topardyr. Karz serişdeleri gummadyň paýlanylýan bölekleriniň binýadynda emele gelýär.

Hojalygy alyp barýan birlikleriň maliýesi- bu diňe daşyndan çekilýän karz serişdeleriň hasabyna däl-de, eýsem öz serişdeleriniň (ulanyş tölegleri, peýda we maliýeleşdirmeginiň gaýry çeşmeleri) hasabyna üznüksiz önümçiligiň deňölçegliklerini maliýe serişdeleri bilen üpjün edýän maliýe gatnaşyklaryň jemidir. Maliýe gatnaşyklaryň bu topary paýdarlar jemgyýetleriň, husudy kärhanalaryň we gaýry guramaçylyk hukuk görnüşli kärhanalaryň maliýesini düzýärler.

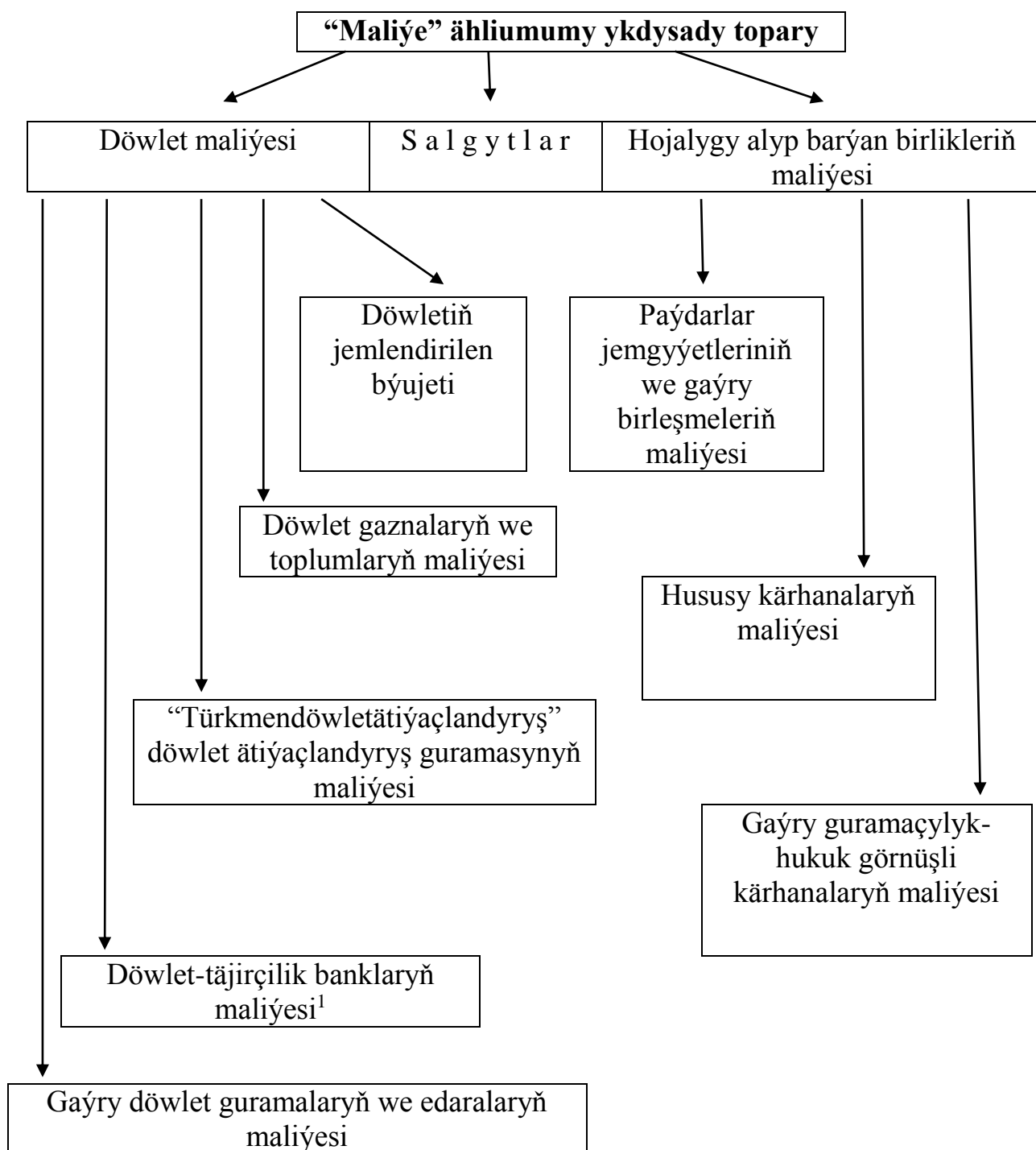
Bazar ykdysadyýeti şertlerinde maliýe gatnaşyklaryň düzümine maliýe we gaýry pul serişdelri harçlananda eýecilik we emläk hukuklary bilen üpjün edilen iki kiçi ulgam goşulýar. Umumydöwlet derejesinde maliýe serişdeleri durmuş isleglerini üpjün etmek, ykdysadyýetiň pudaklaryny maliýeleşdirmek, umumymilli kommunikasiýalary gurmak, milli goranyşy we jemgyýete zerur bolup gaýry köp sanly islegleri maliýeleşdirmek üçin ulanylýar. Maliýe gatnaşyklaryň bu jemi merkezleşdirilen maliýäni aňladýar, býujet bolsa bu ýerde aýgytlaýjy orun tutýar. Harytlary, işleri we hyzmatlary öndürijileriň derejesinde emele gelýän maliýe gatnaşyklaryň jemi merkezleşdirilmedik maliýe ya-da hojalygy alyp barýan birlikleriň maliýesi diýilip kesgitlenilýär.

Döwlet ýa-da merkezleşdirilen maliýe birnäçe kiçi ulgamlara bölünip aýrylýar, olary bolsa “maliýe” ähliumumy ykdysady toparyna mahsus bolan alamatlar birleşdiýär. Kiçi ulgamlaryň her biri öz wezipelerini ýerine ýetirýärler, olaryň öz maksatlary we bu maksatlara ýetmaküçin öz usullary bar, başgaça, jemgyýet zerurçylygy üçin olar özleleriniň özboluşlyklaryna eýe bolýarlar. Döwlet gaznalarynyň we toplumlarynyň, “Türkmen döwlet ätiýaçlandyryş” döwlet ätiýaçlandyryş guramasynyň, döwlet-täjirçilik banklarynyň gurşawlarynyň özboluşly adatdan daşary çözüň meseleleri we maliýe serişdelerini dolandyryň ugurlary bardyr.

Döwlet maliýesiniň ulgamyna adaty býujet, döwlet ätiýaçlandyrmasy, salgytlar, salgyt däl girdejiler (döwlet emlägini ýerleşdirmekden alynýan girdejiler, paçlar) we başgalar goşulýar. Salgytlary döwlet maliýesiniň düzüm bölegi diýip nygtamak bu jemgyýetiň durmuşynda salgyt salmak ulgamynyň mazmunyna we tutýan ornyna bolan birtaraplaýyn çemeleşmesidir. Bu salgytlaryň diňe ýygnaýjy mazmuny hakynda şaýatlyk edýär. Paýlaýyş ykdysady topary hökmünde salgytlar ilkinji nobatda jemgyýetiň jemi girdejisiniň ösýän ýa-da pese düşýän şertlerine baglydyr we olary diňe býujet serişdeleriniň ulanylmagy bilen baglap bolmaýar. Şol sebäpli, “salgyt salmak” we “býujet” ykdysady toparlaryň arasyndaky gatnaşyklary kesgitlemek zerurdyr. Ýokarda belleýşimiz esasynda merkezleşdirilen we merkezleşdirilmedik tertipde emele gelýän maliýe gatnaşyklaryň ulgamynyň hereketine we gatnaşygyna şekil-2 arkaly syn geçireliň.

Şekilde görşimiz ýaly “Maliýe” ähliumumy ykdysady topary pudaklaryň hukuk görnüşlerine garamazdan ähli maliýe toplumlarynyň herket gatnaşygyny özünde jemleýär. Bu gatnaşyklaryň sazlaşykly hem kadaly alynyp barylýmagy Milli ykdysadyýetimiziň kämil we durnukly ösüş döwründe meseleleri çözmekde esasy kesgitleýji ýarag bolup durýar. Bu ykdysady gatnaşyklary kadalaşdyrmak we kämilleşdirmek döwlet býujet ulgamynyň berkemegine getirýär. Şeýle hem býujetiň ýagdaýyny salgytlar we döwlet karzy (bärde karz alyjy bolup döwletiň özi, karz beriji bolup hojalygy alyp barýan birlikler we ilat çykyş edýär) kesgitleýärler, hut şolar üznüksiz önümçiligiň degişli derejesi bolup durýarlar we hut şolara býujetde jemlenýän döwlet dirdejlileriň göwrümi baglydyr. Býujet- bu ilkinji nobatda döwlet gaznasyna pul serişdeleriniň geçirilişine gözegçilik geçirmäge hem-de býujet serişdelerini ulanmaga mümkinçilik berýän döwletiň hasap meýilnamasydyr. Hojalyk hasaby alyp barýan ykdysady topar hökmünde býujet diňe ykdysady durmuşyň ýüzünde hereket edýär, onda çuňňur many-mazmun ýa-da üznüksiz önümçiligiň kanunlary esasynda bellenen hakyky ykdysady kuwwatlyk jemlenmeýär. Gaýtadan paýlaýyş ykdysady topar hökmünde salgytlar býujeti bu many-mazmun bilen üpjün edýärler, sebäbi salgytlar üznüksiz önümçiligiň kanunlary bilen şertlendirilýär. Salgyt girimleriň möçberi önümçilikde we dolanşykda emele gelýän jemgyýetiň jemi girdejisiniň mukdar we hil ölçeglerine bagly bolup durýar. Býujet- bu maliýe hojalygynyň hasabynyň alynyp barylmagydyr we umumydöwlet serişdeleriniň oýlanşykly harçlanylyşyna gözegçiligiň üpjün edilmegidir.

Merkezleşdirilen we merkezleşdirilmedik tertipde emele gelýän maliýe gatnaşyklaryň ulgamy. (şekil-2)

Salgyt tejribesi kanun esasynda Kabul edilen salgyt görnüşlerini tassyklaýar. Salgyt gatnaşyklaryň täze görnüşleriniň işlenilip düzülmegi, hereket edýän salgyt mehanizminiň oňalylygynyň we oňasyzlygynyň takyklandyrmagy we şonuň esasynda has kämil salgyt düzgünleriniň taýýarlanylmagy salgyt salynmagyň nazaryýetiniň esasy wezipesi bolup durýar. Salgyt hakyndaky ylmyň düzgünlerine esaslanýan salgyt tejribesi “salgyt” we “salgyt salmak” ykdysady toparlar hakyndaky ylmyň düzgünleriniň çuňňurlygynyň we esaslandyrylyşynyň

gözegçilik guraly bolup hyzmat edýär. Salgyt gatnaşyklarynyň hukuk esaslary bilen üpjün edilmegi salgyt düzgünleriniň işlenip taýýarlanylmagyny aňladýar, onuň esasynda bolsa uzak möhlete niýetlenilen salgyt salmak hakyndaky kanun kabul edilýär. Ol kanun bolsa biziň Türkmenistan döwletimizde Hormatly Prezidentimiziň başda durmagynda tassyklanylýp kabul edildi we häzirki döwürde herket edýär.

XVII. Türkmenistada maýa goýum işi.

Türkmenistanda maýa goýumlary ykdysadyýetiň ösüşiniň depginlerini we deňölçeçliklerini düzgünleşdirmegiň möhüm gurallarynyň biri bolup durýar. Hojalyk ýöredijileriň maýa goýum mümkinçiliklerini giňeltmek we daraltmak arkaly ykdysadyýetiň ösüşine goýulýan serişdeleriň möçberiniň köpelmegine ýa-da azalmagyna ýardam etmek mümkin. Şonuň bilen baglylykda döwletiň ykdysady özgertmeleriniň düýp esasynda maýa goýum syýasaty durýar.

Döwletiň maýa goýum syýasatynyň esasy ugurlary ykdysadyýete täze önümçilikleriň we serişdeleriň aralaşdyrylmagyndan, özbaşdak hojalyk ulgamy hökmünde milli ykdysadyýetiň kemalagetirilmeginden we durnukly ykdysady ösüşiň üpjün edilmeginden ybaratdyr.

Türkmenistanyň Hormatly Prezidentiniň baş ýörelgesi eýeçilgiň ähli görnüşlerindäki hojalyk ýöredijileriň maýa goýum işiniň güýçlendirilmegi üçin oňaýly şertleriň döredilmeginiň zerurlygyndan ugur alýar.

Döwletiň maýa goýum syýasatynyň esasy düzgünleri Türkmenistanyň “Maýa goýum işi hakynda”, “Daşary yurt maýa goýumlary hakynda”, “Girew hakynda”, “Eýeçilik hakynda”, “Kärhanalar hakynda”, “Paýdarlar jemgiýetleri hakynda”, “Daşary yurt konsessiýalary hakynda” kanunlarda berkidilendir. Olarda maýa goýum işine gatnaşyjylaryň hukuklary, borçlary hem-de jagapkärçiligi, şonuň ýaly-da merkezi we ýerli häkimiýet edaralary bilen özara gatnaşyklary kesgitlenilendir.

Ýurtda maýa goýumlarynyň özleşdirilişi ýokarlanma meýline eýedir. Garaşsyzlyk ýyllary içinde düýpli maýa goýumlaryň möçberiniň ep-esli bölegi Hökümet tarapyndan öňi başlanan täze gurluşyk desgalarynda, hereket edýän kärhanalaryň durkuny täzelemekde we olary tehniki taýdan gaýtadan enjamlaşdyrmakda özleşdirildi. Şonda ykdysadyýetiň nebiti gaýtadan işleýji, nebit gazyp çykaryjy, gaz, ulag we aragatnaşyk, önümçilige ýardam ediş ýaly aýratyn möhüm pudaklaryna uly möçberli serişdeler goýuldy. Himiýa, ýeňil senagat, çaphana işleri pudaklaryna, maddy däl önümçiligiň – saglygy goraýyş, bilim, medeniýet, ýaşayyş jaý-jemagat hojalyk gurluşygy we beýleki pudaklarynda uly üns berildi. Nebiti, gazy, oba hojalygynyň önümini gaýtadan işleýän pudaklaryň kärhanalary bolsa täzeden diýen ýaly döredildi.

Türkmenistan boýunça düýpli maýa goýumlarynyň özleşdirilmeginde daşary yurt we bilelikdäki kärhanalar işjeň gatnaşýarlar. Olar diňe öz serişdeleri bilen täze önümçiligiň döredilmeginde, hereket edýän kärhanalary tehniki taýdan enjamlaşdyrylmagynda däl-de, eýsem gurluşyk işinde-de gös-göni gatnaşýarlar. Olaryň gatnaşmagy döwrebap tehnikalaryň we gurluşyk önümçiliginiň

tilsimatlarynyň hem-de gurluşyk iş dolandyryşynyň hasabyna maýa goýumlarynyň özleşdirilmegini çaltlaşdyrýar, bäsdeşlikli ýaýrawy döredýär, ykdysadyýete täze önümçilikleriň we serişdeleriň aralaşdyrylmak işini çaltlaşdyrýar, maýa goýum gurşawynda döwrebap maliýe gatnaşyklarynyň ornaşdyrylmagyna ýardam berýär. Olar tarapyndan ýerine ýetirilen gurluşyk-gurnama işleri üçin tölegler geçirilende özara hasaplaşyklaryň çäýe düzgünleri ulanylýar: önümiň ýerleşdirilmeginden geljekde alynjak düşewündiň, işe girizilen desganyň hasabyna, ýa-da tebigy görnüşde öndürilen önümiň böleginiň hasabyna. Ykdysadyýetiň dürli pudaklarynda daşary yurt maýa goýumly kärhanalarynda öndürilen önümler üçin içkerki we daşarky bazarlarda ýokary hyrydarlykdan peýdalanylýar.

Garaşsyzlyk ýylarynda maýa goýumlarynyň möçberindäki sebitiň paýy çäkde tebigy serişdeleriň barlygyna, şeýle hem hereket edýän önümçilikdäki önümiň talap edilen derejesine baglylykda düzülendir. Bu talaplara Balkan welaýatynyň şertleri laýykdyr, bu bolsa bu sebite, hususan-da nebit-gaz toplumyny ösdürmäge maýa goýumlaryny çekmekge ileri tutmagy şertlendirdi. Ýurduň paýtagty we medeni-edara merkez bolandygy üçin ep-esli serişdeler Aşgabat şäheriniň ösüşine hem goýuldy.

Maýa goýum işjeňligine sebitlerde täze önümçilikleriň döredilmegine döwletiň gatnaşyş derejesi hem täsir edýändigini nazara alyp, “Türkmenistany ykdysady, syýasy we medeni taýdan ösdürmegiň 2020-nji ýyla çenli döwür üçin baş ugry” Milli maksatnamasynda önümçilik mümkinçilikleri degişlilikde pes bolan sebitlere maýa goýumlarynyň ýokary ösüş depginde goýulmagy hem garaşylýar. Ylaýtada ýurduň ilatynyň 2/3 bölegi ýaşaýan Daşoguz, Mary we Lebap welaýatlarynda ýokary depginde maýa goýumlarynyň özleşdirilişi göz önünde tutulýar, bu bolsa sebitleriň esasy serişdeler bilen üpjünçiliginiň derejesini ýuwaş-ýuwaşdan gyraýeňleşdirilmegini şertlendirer.

Ykdysadyýetiň döwlete degişli böleginde-de, oňa degişli bolmadyk böleginde-de düýpli maýa goýumlarynyň ýokary derejesini gazanmaklygyň peýdalanylmadyk mümkinçilikleriniň bardygyny bellemek gerek, olar esasan hojalyk ýöredijileriň bähbitleri arkaly herekete getirilip bilinear. Döwlete degişli we degişli däl böleklerindäki hojalyk ýöredijileriň bar bolan mümkinçiliklerini doly durmuşa geçirmek üçin ýurduň maýa goýum ýaýrawynda we maliýe ulgamynda bazar gatnaşyklarynyň ösüşini çaltlandyrmaklyk maksada laýykdyr. 2020-nji ýyla çenli Milli maksatnamanyň durmuşa geçirilmegi geljekde sebitleri we ilatly ýerleri ösdürmegiň degişli baş meýilnamalarynyň işläp düzülmegini talap edýär. Köp ilatly ýerleri ösdürmegiň takyk Baş meýilnamalarynyň ýoklugy häzirki wagtda ykdysadyýetiň hususy böleginde maýa goýum işjeňliginiň peselmeginiň belli bir sebäbi bolup durýar. Şonuň bilen baglylykda, täze binalary şäheriň we obanyň bar bolan ýerleşiş keşbine sazlaşykly laýyk getirmek, olaryň binagärlik keşbini gowulandyrmak, gurluşyk binalaryny rejeli ýerleşdirmek, şonuň ýaly-da döwlete degişli bolmadyk böleginiň hojalyk ýöredijileri üçin düýpli maýa goýum ýaýrawyny giňeltmek maksady bilen, ilatly ýerleriň 2020-nji ýyla çenli geljek üçin takyklanan baş meýilnamalaryny işläp düzmek, taslama işleriniň we

hyzmatlarynyň, maýa goýum serişdeleriniň bazarynyň ösüşini höweslendirmek boýunça çareleri görmek maksada laýykdyr.

Zähmet bölünişiginiň taryhy çuňlaşdyrylmagy we ylmy-tehniki ösüşe görä ýöriteleşdirilmegi maddy önümçilik işleriniň hut özüni onuň degişlilikde laýyk önümçilik işleri üçin oňaly şertleri dörediş işlerinden (saglygy goraýyş, medeniýet, bilim, ylym, ýaşaýyş jaý-jemagat gurluşygy we beýlekiler) bölüp aýyrýar. Ylmy-tehniki ösüşiň ýaýbaňlanmagy bilen telekeçiligiň has-da ösdürilmegine we ykdysadyýetiň ösüşine goýlan serişdeleriň möçberiniň artmagyna malyýe ulgamynyň, hususanda bank, salgyt we býujet ulgamlarynyň, kämilliginiň derejesi möhüm tilsim bolup durýar. Bank, salgyt we býujet ulgamlary ykdysadyýeti dolandyrmagyň esasy ykdysady guraly bolup durýarlar.

Maliýe edarasy hökmünde erkin pullary toplamak, hojalyk ýöredijileri karz pul bilen üpjün etmek (bu serişdeleri netijeli ýerleşdirmek), pul dolanşygyny tižleşdirmek bankyň esasy işidir. Üznüksiz önümçilikde bank ulgamynyň işjeň gatnaşmagy pul serişdelerini “keçän aşagynda” ýa-da haryt görnüşinde toplamaklygy bähbitli etmeýär (serişdeleri dolanşykdan çykarmak), gaýtam olaryň girdeji getirýän maýa goýumlara öwrülmegine ýardam berýär. Erkin pul serişdelerini özüne çekmek üçin banklar birinji nobatda müşderilere öz wagtynda bank hasabyndaky duran öz serişdelerini gerek möçberde almagyň mümkinçiligini, hem-de olaryň hakyky baha derejesindäki goraglylygynyň saklanylmagyny kepillendirmelidirler. Mälim bolşy ýaly, üznüksiz önümçilik işinde bank ulgamynyň haýal gatnaşmagy ýurtda pul dolanşygyny gijikdirýär, bu bolsa öz nobatynda karz serişdeleriniň möçberini azaldýar we hojalygy ýöredijileriň maýa goýum işjeňligini peseldýär. Bank ulgamynyň mundan beýläk hem kämilleşdirilmegi milli puluň hümmetini has berkider; edara görnüşdäki taraplara, şahsy taraplara we telekeçilere ýurduň maliýe düzümine wagtlaýyn artykmaç pul serişdelerini ýerleşdirmek bähbitli bolar.

Döwlet býujetinde toplanýan serişdeleriň möçberi salgyt ulgamynyň kämillik derejesine baglydyr. Döwlet býujeti şeýle hem ykdysadyýetiň möhüm dolandyryş girewiniň biri bolup durýar: şol ýa-da başga bir ulgamda maýa goýumlary üçin serişdeleri ýokarlandyrmak arkaly ykdysadyýetiň degişlilikde deň ölçegliligini üýtgedip bolýar. Ykdysadyýetiň pudaklarynyň, sebitleriniň, önümçilik işiniň özüne gatnaşýanlaryň we hojalygy netijeli alyp barmak üçin şertleri döredýän ulgamynyň işine gatnaşýanlaryň arasynda serişdeleriň gaýtadan paýlanylmagy onuň esasy işleriniň biridir. Şondan başga-da ol durmuş goraglylygy babatda pes derejedäki ilatyň (maýyplar, nepagalar we durmuş üpjünçiliginden peýdalanýan beýleki raýatlar) bähbitleriniň goragçysy bolýar. Döwlet býujeti diňe bir maýa goýum taslamalaryny maliýeleşdirmän, eýsem durmuş maksatnamalarynyň möhüm maliýeleşdiriş çeşmeleriniň biri bolup durýar. Garaşsyzlyk ýyllarynda Türkmenistada “Täze oba”, “Saglyk”, “Bilim”, “Ýaşaýyş jaý-jemagat hyzmatlary”, gaz üpjünçiligi we beýlekiler ýaly maksatnamalar durmuşa geçirildi we häzir hem dowam etdirilýär. Şeýle hem beýleki maliýe düzümlerinde, haçan-da şolara artykmaç pul serişdelerini ýerleşdirmek bähbitli bolanda, bazar gatnaşyklarynyň ýuwaş-ýuwaşdan geçirilmeginiň hasabyna

ykdysadyýetiň ösüşine goýumlaryň ýokary ösüş depginlerini gazanmak göz önünde tutulýar. Hormatly Prezidentimiziň başda durmagynda maýa goýum işleriniň durnuklaşmagy hem-de kämilleşmegi bilen baglylykda ýene-de bir-näçe durmuş maksatly maksatnamalar amala aşyrylar.

EDEBIÝATLAR

1. Türkmenistanyň Konstitusiyasy. Aşgabat, 2008.
2. Gurbanguly Berdimuhamedow. Ösüşin täze belentliklerine tarap. Saýlanan eserler. I tom. Aşgabat, 2008.
3. Gurbanguly Berdimuhamedow. Ösüşin täze belentliklerine tarap. Saýlanan eserler. II tom. Aşgabat, 2009.
4. Gurbanguly Berdimuhamedow. Garaşsyzlyga guwanmak, Watany, Halky söýmek bagtdyr. Aşgabat, 2007.
5. Gurbanguly Berdimuhamedow. Türkmenistan – sagdynlygyň we ruhubelentligiň ýurdy. Aşgabat, 2007.
6. Türkmenistanyň Prezidenti Gurbanguly Berdimuhamedowyň Ministrler Kabinetiniň göçme mejlisinde sözlän sözi. (2009-njy ýylyň 12-nji iýuny). Aşgabat, 2009.
7. Türkmenistanyň Prezidentiniň «Obalaryň, şäherleriň, etrapdaky şäherçeleriň we etrap merkezleriniň ilatynyň durmuş-ýaşaýyş şertlerini özgertmek boýunça 2020-nji ýyla çenli döwür üçin» Milli maksatnamasy. Aşgabat, 2007.
8. «Türkmenistany ykdysady, syýasy we medeni taýdan ösdürmegiň 2020-nji ýyla çenli döwür üçin Baş ugry» Milli maksatnamasy. «Türkmenistan» gazetiniň, 2003-nji ýylyň, 27-nji awgusty.
9. «Türkmenistanyň nebitgaz senagatyny ösdürmegiň 2030-njy ýyla çenli döwür üçin Maksatnamasy». Aşgabat, 2006.
10. “Türkmenistany ykdysady syýasy we medeni taýdan ösdürmegiň 2020-nji ýyla çenli döwür üçin Baş ugry” Milli maksatnamasy. Aşgabat, 1999ý.
11. Türkmenistanyň Prezidentiniň welaýatlary durmuş-ykdysady we medeni taýdan ösdürmegiň 2012-nji ýyla çenli konsepsiýasy, Aşgabat-2008ý.
12. Türkmenistanyň Balkan welaýatynyň durmuş-ykdysady ösüşiniň 2008-2012 – nji ýyllar üçin konsepsiýasy, Aşgabat-2008ý.
13. “Türkmenistanyň zähmet kodeksi” Türkmenistan gazetiniň, 01.05.2009ý. № 109-112.
14. Л.М. Уманский, М.М. Уманский «Экономика нефтяной и газовой промышленности» Москва «Недра» -1974г.
15. Ю.М.Малышев, В.Е.Тищенко, В.Ф.Шматов «Экономика нефтяной и газовой промышленности» Москва «Недра»-1980г.
16. Ф.И.Алдашкин. «Бухгалтерский учет и анализ баланса в нефтяной и газовой промышленности» Москва «Недра»-1969г.
17. М.И.Баканова, А.Д.Шеремета «Курс экономического анализа» Москва «Финансы» - 1978г.
18. “Türkmenistanyň Prezidentiniň aktlarynyň we Türkmenistanyň Hökümetiniň kararlarynyň ýygyndysy” žurnaly № 1, 1994ý.
19. “Altyn Asyryň ykdysadyýeti” žurnaly-2001ý. Maý aýy.
20. “Altyn Asyryň ykdysadyýeti” žurnaly-2002ý. Awgust aýy.

21. “Altyn Asyryň ykdysadyýeti” žurnaly-2003ý. Ýanwar aýy.
22. “Altyn Asyryň ykdysadyýeti” žurnaly-2003ý. Maý aýy.
23. “Altyn Asyryň ykdysadyýeti” žurnaly-2006ý. Oktýabr aýy.
24. “Altyn Asyryň ykdysadyýeti” žurnaly-2007ý. Sentyabr aýy.
25. “Altyn Asyryň ykdysadyýeti” žurnaly-2009ý. Ýanwar aýy.
26. “DIÝAR” žurnaly – № 2 (202). 2009ý. Fewral aýy
27. Mugallymlar gazati – 11.01.2010ý. № 5.
28. NESIL gazeti – 17.12.2009ý. № 152.
29. BALKAN gazeti – 22.12.2009ý. № 153.
30. TÜRKMENISTAN gazeti – 16.01.2010ý. № 14.

MAZMUNY

1. Giriş – 1 sah.
2. Nebit-gaz pudagynyň ykdysadyýeti dersi barada düşünje – 3 sah.
3. Ykdysadyýetiň döwlet kadalaşdyrylyşy – 4 sah.
4. Nebit-gaz senagatynyň kärhanalaryny toplumlara, ýöriteleşdirilen, material-tehniki üpjünçilik we garyşyk ugurlara bölmekligiň ykdysady netijeliligi – 10 sah.
5. Nebit-gaz pudagyny planlaşdyrmagyň esaslary we onuň görkezijileri – 12 sah.
6. Nebit we gaz pudagynyň esasy serişdesi – 14 sah.
7. Nebit we gaz pudagynyň önümçiliginiň esasy fondunyň düýpli gurluşygy we onuň giňeldilmegi – 15 sah.
8. Nebit we gaz pudagynyň dolanşyk serişdeleri we material-tehniki üpjünçilik – 17 sah.
9. Nebit-gaz pudagynda işgär düzümi, olaryň zähmet hak tölegi we durmuş-ýagdaýyny gowylandyrmak – 19 sah.
10. Nebit-gaz pudagynda önüm öndürmek, ony ýerlemek, peýda gazanmak, düşewüntlik, önümiň özüne düşýän gymmaty we baha – 21 sah.
11. Nebit, gaz pudagynda hajalyk hasaplaşygy we top-laýyş fondy – 23 sah.
12. Nebit-gaz pudagynyň önümçilik-hojalyk işini seljermek we onuň netijeligi – 24 sah.
13. Nebit-gaz pudagynda zähmet öndürjiligi ýokarlandyrmak we onuň pudaga berýän peýdasy – 28 sah.
14. Kärhanada emlägi we maliýe borçnamalary tükellemek – 30 sah.
15. Türkmenistanyň salgyt – býujet syýasaty we ýurduň ykdysady ösüşine onuň täsiri – 36 sah.
16. Salgytlaryň gaýry ykdysady toparlar bilen arabaglanşygy we olaryň maliýe gatnaşyklar ulgamynda tutýan orny – 40 sah.
17. Türkmenistada maýa goýum işi – 46 sah.
18. Maglumat-usuly üpjünçilik we edebiýatlar – 50 sah.